

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İBN HAZM'IN EL-FASL ADLI ESERİNDE
MÜRCİE'YE BAKIŞI

Ferza YILDIRIM ACAR

2501221180

DANIŞMAN

Prof. Dr. Halil İbrahim BULUT

İSTANBUL-2024

ÖZ

İBN HAZM'IN EL-FASL ADLI ESERİNDE MÜRCİE'YE BAKIŞI

Ferza YILDIRIM ACAR

Çok yönlü bir İslam bilgini olan ve Endülüs İslam kültürü bağlamında kendi dönemini lâyıkıyla temsil eden İbn Hazm, dinler ve mezhepler tarihçiliği alanında öncü bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır. Yazdığı *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal* adlı eseriyle haklı bir üne kavuşmuştur. Bu çalışmada, Endülüs'ün siyasi, dini ve sosyo-kültürel yapısını, İbn Hazm'ın hayatını, onun siyasi, bilimsel ve mezhepsel kişiliğini, metodolojisini ve Endülüs'ün İbn Hazm üzerindeki etkilerini ele almayı amaçladık. Tezimizde “İbn Hazm'ın el-Fasl Adlı Eserinde Mürcie'ye Bakışı” başlığı altında Mürcie mezhebine yönelik görüşlerini detaylı bir şekilde analiz etmeye çalıştık. Aynı şekilde, İbn Hazm'ın Mürcie mezhebiyle ilgili değerlendirmeleri, eleştirileri ve ileri sürdüğü argümanlar üzerinde durduk. Ayrıca, İbn Hazm'ın Mürcie'yi ele alırken kullandığı metodolojiyi ve bu mezhebe ilişkin görüşlerinin İslam düşünce tarihi içindeki yerini incelemeye gayret ettik. İbn Hazm, ilk olarak Mürcie mezhebinin, onların küfre düştükleri iddiasıyla eleştirmiştir. Mürcie'ye yönelik eleştirilerinin temelini, iman tanımını, amel-iman ilişkisi ve büyük günah konuları oluşturmaktadır. İbn Hazm, Mürcie'nin imanı yalnızca dil ile ikrar veya kalp ile tasdik şeklinde görmesini, amelleri imanın dışında tutmasını ve büyük günah işleyen kişinin durumunu Allah'a bırakmasını eleştirir. Ona göre, ameller imanla ayrılmaz bir bütün oluşturur. Ayrıca, İbn Hazm, iman ve İslam kavramlarının aynı anlama sahip olduğunu ve “kalp ile bağlanmak, dil ile söylemek ve uzuvlarla amel etmek” anlamını içerdiğini savunmaktadır.

Anahtar kelimeler: İslam Mezhepleri, Mürcie, Ehl-i Sünnet, İbn Hazm, *el-Fasl*

ABSTRACT

IBN HAZM'S VIEW OF MURJI'AH IN HIS WORK CALLED AL-FASL

Ferza YILDIRIM ACAR

Ibn Hazm, a versatile Islamic scholar who adeptly represented his era within the context of Andalusian Islamic culture, is regarded as a pioneering figure in the field of the historiography of religions and sects. He gained significant recognition through his renowned work, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*. In this study, we sought to build upon his work to complete our research. Additionally, we addressed the political, religious, and socio-cultural structure of Andalusia, as well as Ibn Hazm's life, his political, scientific, and sectarian personality, his methodology, and the effects of the Andalusian context on his thought. The subject of our thesis, titled "Ibn Hazm's View of the Murji'ah in His Work Called al-Fasl," is to analyze in detail how Ibn Hazm approached the Murji'ah school of thought in his work and his views on this particular school. In our thesis, we focused on Ibn Hazm's evaluations, criticisms, and arguments regarding the Murji'ah school of thought. Furthermore, we examined the methodology Ibn Hazm employed when addressing the Murji'ah and the significance of his views on this school in the history of Islamic thought. Ibn Hazm initially criticized the Murji'ah, claiming that they had fallen into disbelief. The foundation of his criticisms lies in their definitions of faith, the relationship between deeds and faith, and the issues surrounding major sins. Ibn Hazm criticizes the Murji'ah for viewing faith solely as a verbal confession or a confirmation of the heart, for excluding deeds from the definition of faith, and for leaving the fate of individuals who commit major sins to Allah. He argues that deeds are an integral part of faith. Additionally, Ibn Hazm posits that the concepts of faith and Islam share the same meaning, encompassing the ideas of connecting with the heart, speaking with the tongue, and acting with the limbs. We aimed to present these findings from his work, *al-Fasl*, alongside his ideas in a comparative manner.

Key words: Islamic Sects, Murji'ah, Ahl al-Sunnah, Ibn Hazm, *al-Fasl*

ÖNSÖZ

Mürcie mezhebi İslam mezhepleri tarihi açısından birçok farklı tanım ve tasnife uğramıştır. Çalışmamızda bu farklı tanımlama ve tasnifleri konu edinerek bunlar içerisinde İbn Hazm'ın Mürcie'ye bakışı ve *el-Fasl* eserindeki yaklaşımı ele alınmıştır.

İslam Mezhepleri sahasında hem Mürcie ekolü hem de İbn Hazm konusunda önemli ölçüde akademik çalışmalar yapılmıştır. Literatüre bakıldığında bir İslam alimi olan İbn Hazm'ın görüşleri ve eserleri hakkında önemli çalışmaların olduğu görülmektedir. Bizim bu çalışmamızı diğerlerinden farklı kılan asıl husus, İbn Hazm'ın Mürcie fırkasını nasıl tanımladığı, sınırlarını ve temel görüşlerini nasıl tasnif ettiği noktasıdır. Bu çalışmada, *el-Fasl* adlı eser temel alınarak, konunun yeterince incelenmediği düşüncesiyle Mürcie kavramına yüklenen anlamın detaylandırılması ve müellifin bu kavramla kimleri kastettiğinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu bakış açısıyla ortaya konulan bu çalışmanın literatüre ve mezhepler tarihine önemli katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eserinde Mürcie'ye bakışı ele alınarak, yazarın yaşadığı dönemin ve coğrafyanın genel durumu incelenmiş ve bu durumun esere yansımaları üzerinde durulmuştur. Ayrıca diğer İslami fırkaların Mürcie'ye yönelik eleştirileri de değerlendirilmiştir. Bu çalışma giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin amacı, kapsamı ve yöntemiyle ilgili kullanılan kaynaklar ile literatür hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde İbn Hazm'ın hayatı, ilmi kişiliği, yazdığı diğer eserleri ve yaşadığı yerin, dini, sosyo-ekonomik siyasi durumu ve vefatı ele alınmıştır.

Araştırmamızın ikinci bölümünde İbn Hazm'ın *el-Fasl*'ı hakkında bilgi verilerek eserin yazılış amacı ve yöntemi belirtilmiştir. Ayrıca İbn Hazm'ın mezhepler tarihçiliği, Ehl-i Sünneti tanımlama yöntemi ve 73 fırka hadisine bakışı ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise İbn Hazm'ın *el-Fasl* eserinde Mürcie'ye geniş bir yer verilerek asıl Mürcie'nin tam olarak ne olduğu, tanımı ve sınırları, Mürcie dediği grup ve şahıslar ile Mürcie'ye yapılan eleştirileri ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Mürcie'ye

yöneltilen eleştirileri bir bütün halinde anlamak için diğer mezheplere özellikle Eş'arilere yönelik eleştirisi de ele alınacaktır. Bu yaklaşımın nedeni, İbn Hazm'ın yaptığı sınıflandırmada Eş'arileri de Mürcie mensupları arasında saymış olmasıdır. Sonuç bölümünde ise araştırmada ele alınan konuların genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Çalışmamızın şekillenmesi ve son halini almasında pek çok kimsenin katkısı olmuştur. En başta tavsiye ve tenkitleriyle bana yol gösteren misyonu ve vizyonu geniş ve anlaşılır olan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Halil İbrahim BULUT'a şükranlarımı içten dileklerle sunarım. Kendilerine ayırmam gereken zamanları anlayışla karşılayan ve en zorlu dönemlerimde bana desteklerini her daim sunan sevgili eşim Rauf ve oğlum Emir Asaf ACAR'a göstermiş oldukları sabır ve manevi desteklerinden dolayı çok teşekkür ediyorum. Ayrıca yetişmemde büyük emekleri olan babam Mehmet ve rahmetli annem Besime YILDIRIM'a manevi desteklerinden dolayı da şükran borçluyum.

Ferza YILDIRIM ACAR

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
B. Araştırmanın Kapsamı	2
C. Araştırmanın Yöntemi.....	3
D. Araştırmanın Temel Kaynakları	3

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HAZM'IN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE YAŞADIĞI YER

1.1. İbn Hazm'ın Doğumu ve Nesebi.....	7
1.2. İbn Hazm'ın İlmî Kişiliği	9
1.3. Eserleri	13
1.3.1. İslam Mezhepleri, Dinler Tarihi, Kelam ve Felsefeye Dair Eserleri	15
1.3.1.1. el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal	15
1.3.1.2. et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık	15
1.3.1.3. Risâle fî Müdâvâti'n-Nüfûs ve Tehzîbi'l-Ahlâk.....	16
1.3.1.4. el-Usûl ve'l-Furû'	17
1.3.1.5. İzhâru Tebdîli'l-Yehûd ve'n-Nasârâ li't-Tevrâti ve'l-İncîl	17
1.3.1.6. en-Nesâihu'l-Münciye mine'l-Fedâihi'l-Muhziye.....	17
1.3.2. Fıkıh ve Usulüne Dair Eserleri.....	18
1.3.2.1. el-Muhalla	18
1.3.2.2. el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm.....	18
1.3.2.3. en-Nübzetu'l-Kâfiye fî Usûli Ahkâmi'd-Dîn.....	19
1.3.2.4. Merâtibü'l-İcmâ	19
1.3.3. Edebiyat, Tarih ve Biyografi Konularındaki Eserleri	19
1.3.3.1. Tavku'l-Hamâme fi'l-Ülfeti ve'l-Üllâf.....	19
1.3.3.2. Cemheretü Ensâbi'l-Arab.....	20

1.3.3.3. Cevâmi’u’s-Sîre	20
1.3.3.4. Haccetü’l-Vedâ	20
1.4. Ölümü.....	21
1.5. İbn Hazm’ın Yaşadığı Yer “Endülüs”	22
1.5.1. Endülüs’ün Dini, Siyasi ve İktisadi Yapısı	23
1.5.1.1. Dini ve Siyasi Yapısı.....	23
1.5.1.2. İktisadi Yapısı	26
1.5.2. İbn Hazm Döneminde Entelektüel ve Bilimsel Faaliyetler.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HAZM’IN EL-FASL’I VE MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ

2.1. İbn Hazm’ın <i>el-Fasl</i> Adlı Eseri	31
2.1.1. <i>el-Fasl</i> ’ın İsimlendirme Problemi	32
2.1.2. Eserin Yazılış Amacı	33
2.1.3. Eserin Önemi.....	35
2.1.4. <i>el-Fasl</i> ’ın Genel Muhtevası	38
2.2. İbn Hazm’ın Mezhepler Tarihçiliği.....	41
2.3. 73 Fırka (İftirak) Hadisi	46
2.3.1. 73 Rakamını Mutlak Kabul Edenler	47
2.3.2. Kesretten (Çokluktan) Kinaye Kabul Edenler	48
2.3.3. Bu Rivayete Hiç Değınmeyenler	49
2.3.4. Rivayeti Eleştirenler ve Kabul Etmeyenler.....	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜRCİE FIRKASI VE İBN HAZM’IN EL-FASL’INDA MÜRCİE

3.1. Bir İslam Mezhebi Olarak Mürcie	56
3.1.1. Mürcie’nin İsimlendirme Meselesi	57
3.1.2. Mürcie’nin Doğuşu ve Teşekkül Süreci	59
3.1.2.1. Siyasi Ortam.....	60
3.1.2.2. Sosyal, Politik ve Ekonomik Durum.....	64
3.1.2.3. Tarafsızlar Grubu ve Mürcie’nin Teşekkülü.....	66
3.1.2.3. Mürcii Fırkalar	69
3.1.3. Mürcie’nin Genel Görüşleri	76
3.1.3.1. İtikadî Görüşleri	76
3.1.3.2. Siyasi, Fıkhi ve Tasavvufi Görüşleri.....	82

3.2. İbn Hazm'ın İslam Mezheplerini Tasnifi ve Mürcie	83
3.2.1. İbn Hazm'ın Mezhepleri Tasnif Yöntemi	83
3.2.2. Ehl-i Sünnet Tanımlamaları	89
3.2.3. Ehl-i Sünnet'e Yakınlık ve Uzaklığına Göre Mezheplerin Tasnif ve Tenkidi	91
3.3.1.1. Mu'tezile	92
3.3.1.2. Şia.....	94
3.3.1.3. Hariciler	96
3.3.1.4. Mürcie	98
3.4. İbn Hazm'a Göre Mürcie'nin Tanımı ve Sınırları	99
3.4.1. Mürcie Olarak Gösterdiği Gruplar ve Şahıslar	101
3.4.2. Mürcie'ye Yönelttiği Eleştiriler	102
3.4.3. Eş'arilere Yönelttiği Vahiy ve Kur'an Eleştirisi.....	109
SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA.....	116

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.s.	: Aleyhisselam
a.e.	: Aynı eser
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
GÜÇİFD	: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
HÜİFY	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
m.	: Miladi
mlf.	: Müellif
MÜİFVY	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
ö.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radıyallahu anhu
s.	: Sayfa
s.a.v	: Sallallahu aleyhi vesellem
ss.	: Sayfa sayısı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
trc.	: Tercüme eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Basıldığı tarih yok
TYEKB	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bütün alimler, içinde bulundukları toplumun siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel dinamiklerinden etkilenmiştir. Bu nedenle İslam düşünce tarihinde büyük bir öneme sahip olan Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm (ö. 456/1064) sadece mezhepler tarihi alanında değil kelam, fıkıh, hadis, tarih, edebiyat gibi birçok alanda eserler vermiş ve bu alanlarda derin bir bilgiye sahip olmuştur. Yaşadığı dönemde mevcut olan tüm ilim dallarına ilgi gösteren İbn Hazm, çok sayıda eser vererek çeşitli konulara önemli katkılar sağlamıştır. Düşünceleri, hem kendi döneminde hem de sonrasında büyük bir etki yaratmış ve pek çok kişiyi derinden etkilemiştir.

Tarihi kaynaklarda künyesi “İbn Hazm” olarak geçen alim, Endülüs’te yaşamış ve birçok fırka ve mezhep mensubuyla ilmi münakaşalarda bulunmuş ve fikirlerini dile getirmiştir. Endülüs’ün, mezheplerin teşekkül ettiği dönemde kozmopolit bir yapıya sahip oluşu, İbn Hazm’ın görüşlerini şekillendirmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Ebu Muhammed Ali İbn Hazm hem bir dinler tarihçisi hem de mezhepler tarihçisi olarak ün kazanmıştır. Düşüncelerinde mantık ve akıl yürütmeye büyük önem veren İbn Hazm zaman zaman geleneksel görüşlere karşı çıkan cesur yorumlar yapmıştır. Onun bu özgün ve cesur yaklaşımı, İslam düşünce tarihinde ona özel bir yer kazandırmıştır. Dolayısıyla bir bilgin, içinde yaşadığı dönemdeki olaylardan bağımsız olmadığı için bu olayların ona etkisi ve onları anlamlandırması, yorumlaması eserlerine tesir etmektedir. Bundan dolayı bir yazarın, mezhep anlayışı ve diğer mezheplere bakışının doğru anlaşılabilmesi için yaşadığı dönemin siyasi, sosyo-ekonomik durumu ve dini gelişmeleri dikkate alınarak incelenmelidir. Böyle bir yöntemi izlemek, olayları tarihi bir durum üzerinden değerlendirmeyi kolay hale getirerek dönemin koşullarının, kişinin bakış açısına nasıl etki ettiğinin anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu doğrultuda, tez konumuz “İbn Hazm’ın *el-Fasl* Adlı Eserinde Mürcie’ye Bakışı” olarak belirlenmiştir. İbn Hazm’ın *el-Fasl* adlı eseri ise dinler ve mezhepler tarihi konularında yazılan en önemli kaynak eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu eser sadece kendi zamanında değil, bugün bile İslam bilimleriyle ilgilenenler için önemli bir kaynak olmasının yanında İbn Hazm’ın entelektüel

birikimini ve geniş perspektifini yansıtan, İslam düşünce tarihinde derin izler bırakan önemli bir eserdir. Dolayısıyla İbn Hazm'ın yaşadığı dönemdeki siyasi, dini ve sosyo-ekonomik durum ortaya konulacak, bu gelişmelerin İbn Hazm'ı nasıl etkilediği, *el-Fasl* adlı eserine nasıl yansıdığı ve onun Mürcie algısını nasıl şekillendirdiği açıklanacaktır. Bu nedenle, İbn Hazm'ın yaşadığı dönemin olayları ve içinde bulunduğu koşullar göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Bu çalışmada, özellikle *el-Fasl* adlı eserde Mürcie konusu geniş kapsamlı olarak incelenmiştir. Çünkü Mürcie mezhebi tarihsel süreç içerisinde birçok farklı tanımlamaya ve tasniflere tabi tutulmuştur. Bu tasnifler mezhepten mezhebe, asırdan asra farklılık göstermiştir. Ayrıca Ehl-i Sünnet içerisinde de tek bir tanım veya tavırla anlaşılmamıştır. İslam Mezhepleri Tarihi kaynakları ve özellikle Mürcie'nin kuruluş dönemine ait bazı belge ve dokümanların yayımlanmasıyla birlikte, bu konu birçok araştırmacının ilgisini çekmeye başlamıştır.

İbn Hazm'ın konuyla ilgili *el-Fasl* adlı eserinde yapacağımız çalışmada özellikle belirtmek gerekir ki bu çalışmanın temel amacını İbn Hazm'ın bu eserindeki Mürcie tasviri oluşturmaktadır. Tek başına Mürcie mezhebinin tahlili ya da yaşadığı coğrafyada Mürcie mezhebinin varlığını tespit etmek tezin odak noktasını oluşturmamaktadır. Öncelikli amacımız Mürcie kavramını ele alarak İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eserinde Mürcie'ye yaklaşım biçimini tesbit etmek ve bu çerçevede önemli fikir ve tanımlamaları elde edebilmektir.

B. Araştırmanın Kapsamı

“İbn Hazm'ın *el-Fasl* Adlı Eserinde Mürcie'ye Bakışı” başlıklı tezimizin kapsamı, İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eserinde Mürcie mezhebini ele alış biçimi ve bu konudaki görüşlerinin incelenmesine yöneliktir. Bu kapsamda, İbn Hazm'ın Mürcie mezhebi ile ilgili hususlardaki görüşlerinin neler olduğunu tespit etmek, tanımını ve sınırlarının ne olduğunu, kimlere Mürcie denildiğini, grup ve şahısların kimler olduğunu, Mürcie'ye yönelttiği eleştirilerin ne olduğu *el-Fasl* adlı eseri ekseninde değerlendirilecektir. Ayrıca bu çalışmada, İbn Hazm'ın mezhepler tarihçiliği incelenecek; mezhepleri nasıl isimlendirdiği, Ehl-i Sünnet kavramına ve 73 fırka hadisine ilişkin bakış açısı değerlendirilecektir. Bu değerlendirme, Mürcie'nin

şekillenmesine olan katkılarının ortaya konulmasına yardımcı olacaktır. Buna ek olarak, bu çalışmada İbn Hazm'ın kişiliği, doğumu ve yaşadığı coğrafya da ele alınacak; bu konular, *el-Fasl* dışındaki kaynaklarla karşılaştırmalı bir yöntemle incelenerek günümüze taşınmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede, tarihi unutulmuş sayfalar arasında kaybolmalarını, ihmal edilmelerini veya hatırlanmamalarını önlemek amacıyla mütevazı bir katkı sağlanması hedeflenmektedir.

C. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızın oluşum aşamasında, kapsamlı bir literatür tarama yöntemi kullanılmış olup bu süreçte konunun derinlemesine incelenmesi ve alandaki mevcut bilgilerin titizlikle analiz edilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle, konunun birincil muhatabı olan İbn Hazm'ın öncelikle *el-Fasl* adlı eseri detaylı bir şekilde incelenecektir. Eserin içeriğinde mezheplerin tasnif edilme yöntemleri ve isimlendirilme biçimleri ele alınacaktır. Bu eser kapsamında, İbn Hazm'ın Mürcie mezhebini nasıl tanımladığı, Mürcie'nin kimleri kapsadığı, hangi mezhepleri Mürcie olarak değerlendirdiği ve bu mezhebe yönelik eleştirileri kapsamlı bir şekilde değerlendirilecektir.

Çalışmamızda ayrıca çok sayıda kitap, makale ve tez incelenmiştir. Konu ve ilgili kavramlar hakkında bilgi almak için özellikle Diyanet İslam Ansiklopedisi kullanılacaktır. Mürcie ile ilgili bilgilerin çoğu, başta Halil İbrahim Bulut'un çevirisini yaptığı *el-Fasl* adlı ana kaynağımız ile Sönmez Kutlu, Mehmet Dalkılıç ve diğer yazarların eserlerinden derlenecektir.

D. Araştırmanın Temel Kaynakları

Bu araştırmamızda temel kaynak olarak yararlandığımız eserlerin başında, İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eseri gelmektedir. İbn Hazm'ın bu eseri, dinler, mezhepler, filozoflar ve kelimacılar hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Bu eser, Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut tarafından tercüme edilmiş ve üç cilt olarak 2017 yılında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na İstanbul'da basılmıştır. Çalışmamız boyunca bu baskı esas alınmıştır.

İbn Hazm'ın doğumu, çocukluğu, gençliği, kişiliği, yaşadığı sosyo-kültürel ortamı ile siyasi, ilmi hayatı ve ölümü hakkında bilgi edinmek amacıyla *el-Fasl* eserinin tercümesini yapan Halil İbrahim Bulut'un eserin girişine koyduğu "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği" adlı mukaddimesine özellikle başvuruldu. Bu mukaddime ölçüt alındıktan sonra kendi hayatına dair önemli anekdotları anlattığı Mahmut Kanık'ın çevirisiyle *Güvercin Gerdanlığı: Sevgi ve Sevenlere Dair* adlı kitabı da incelendi. Ayrıca Muhammed Ebu Zehra'nın *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* adlı eseri ile İbn Hazm'ın yaşadığı dönemin Endülüs'ü hakkında bize bilgiler sunan Mehmet Özdemir'in *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih* ve 26-28 Ekim 2007 yılında Bursa'da düzenlenen Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu bildiri metinleri de tezimizin kaynakları arasında yer almaktadır. Dahası Abdullah Çolak, "İbn Hazm ve el-Muhalla'sı," Yusuf Türker, "İbn Hazm'ın et-Tevkîf alâ Şârii'n-Necât bi İhtisârî't-Tarîk", M. Bahaüddin Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", İbrahim Sarıçam, "Emevî Hâşimi İlişkileri, (İslam Öncesinden Abbasilere Kadar)" gibi eserlerde de İbn Hazm hakkında önemli bilgiler elde edildi.

İbn Hazm ve Mürchie ile ilgili kaynak olarak istifade ettiğimiz farklı eserlerin içinde, Seyit Bahçivan'ın "İrca Fikri ve Ebû Hanife'nin İrca ile İthamına Bir Bakış"ı ve Doğan Kaplan'ın "İslam Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri" adlı makaleler de yer almaktadır. Özellikle Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri* adlı eseri ile Mürchie'nin oluşumu, teşekkülü ve görüşlerinden istifade edildi. Aynı şekilde Halil İbrahim Bulut'un *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi, İslam Mezhepleri Tarihi ile Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri* eserlerinden faydalanıldı. Ayrıca Muhammed Ebu Zehra'nın *İslam'da Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* ve Mustafa Öz'ün *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* kitaplarına da başvuruldu.

Yine araştırmamızda ayrıca, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden çokça faydalanıldı. Özellikle H. Yunus Apaydın'ın, "İbn Hazm" ve Yusuf Şevki Yavuz'un "İbn Hazm-Ulûhiyyet", Sönmez Kutlu'nun "Mürchie", İbrahim Gürbüz'er'in

“İbn Hazm-Dinler Tarihi”, İsmail Durmuş’un “İbn Hazm-Dil ve Edebiyat”, Mehmet Özdemir’in “Hakem II”, Bekir Topaloğlu’nun “Fırka” gibi bazı maddelerinden yararlanıldı. Ayrıca bunların dışında da isimlerini saymadığımız bir çok kaynaktan istifade edildi.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HAZM'IN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE YAŞADIĞI YER

Bir müellifin hayatı incelenirken yaşadığı coğrafyayı incelemek, onun hakkında sağlıklı bilgilere ulaşmak açısından önemlidir. Bu yüzden araştırmanın bu bölümünde İbn Hazm'ın hayatı, ilmi kişiliği yaşadığı yer olan Endülüs'ün siyasi, sosyal ve dini durumu özlü bir şekilde tanıtılacaktır.

1.1. İbn Hazm'ın Doğumu ve Nesebi

İsmi İbn Hazm Ali b. Ahmed b. Sa'id b. Hazm b. Galib b. Salih b. Halef b. Ma'dan b. Süfyân b. Yezid (ö. 456/1064) olarak biliniyor. Kitaplarında genellikle Ebu Muhammed künyesini kullanmaktadır. Özellikle İslam mezhepleri ve dinler tarihi alanında benzersiz olan eseri *el-Fasl*'de "Kale Ebu Muhammed/Ebu Muhammed şöyle dedi" şeklinde çokça kullanmaktadır. Ayrıca Tabakât kitaplarında ise "İbn Hazm el-Endelüsi" veya "Ali b. Hazm" şeklinde de geçmektedir. Fakat dinler ve mezhepler tarihi araştırmacıları ile diğer alimler arasında "İbn Hazm" olarak tanınmıştır. İbn Hazm ile aynı dönemde yaşamış olan Sa'id b. Ahmed'e (ö. 462/1068) gönderdiği bir mektupta, Kurtuba'nın (Cordoba) doğu kesimindeki Rabaz-ı Minyeti'l-Muğire'de 384 yılı Ramazan ayının son gününde (7 Kasım 994) dünyaya geldiğini belirtmiştir. Dolayısıyla doğum tarihi ile ilgili farklı görüşlerin de ortaya çıkmasına mani olmuştur.¹

İbn Hazm'ın milliyetiyle ilgili çeşitli görüşler bulunmakla birlikte, kaynakların büyük çoğunluğu onun Fars kökenli olduğu konusunda hemfikirdir. Şair kimliğiyle de bilinen İbn Hazm'ın bir şiirine atıfta bulunan İhsan Abbas, 'O, kendisinin Fars asıllı olduğunu açıklamıştır.' diyerek bu tartışmalara açıklık getirmiştir. Muhammed Ebu Zehra da bu konuda genel kabulü yansıtarak, 'Onun ailesi aslında İran kökenlidir. Büyük atası Yezid, İranlıdır ve Muaviye'nin kardeşi Yezid b. Ebu Süfyan'ın azatlısıdır...' ifadesini kullanmıştır. Ancak bazı çağdaş tabakât yazarları, İbn Hazm'ın İslam'daki sapkın mezheplerin Farslardan kaynaklandığı yönündeki sözlerine dayanarak, onun Fars kökenli olmadığı görüşünü öne sürmektedir.

¹ Halil İbrahim Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", **el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi**, mlf. İbn Hazm, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017, s. 47.

İbn Hazm'ın nesebinin kaynağı konusunda ihtilaf vardır. Bazı kaynaklara göre, İran'dan gelip İspanya'ya yerleşmiş Fars asıllı bir aileye mensuptur. Ancak, onun Fars ya da İspanyol kökenli olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu nedenle, İbn Hazm'ın Arap asıllı olduğunu ileri sürenler oldukça azdır. Nitekim İbn Hazm da kendisinin Arap asıllı olmadığını, kendi dönemindeki Arap asıllı alimlerin isimlerini ve şecerelerinin kaydedildiği, yazdığı en önemli delil niteliğindeki *Cemheretü Ensâbi'l-Arab* adlı eserinde belirtmiş olup kendi soy kütüğüne yer vermemiştir.² Bu yüzden kişinin kendi nesebi hakkında en doğru bilgiyi ancak kendisi verecektir mantığından hareketle bize düşenin en doğrusu İbn Hazm'a inanmaktır. Ayrıca, bazı kaynaklarda İbn Hazm'ın ailesinin Müslüman oluşu ve Endülüs'e yerleşme süreci de tartışılmıştır. İbn Hazm, İran asıllı olduğunu ve soyunun Muaviye'nin (ö. 60/680) kardeşi Yezid b. Ebu Süfyan'ın (ö. 18/639) azatlı bir kölesine dayandığını ifade etmiştir. Dolayısıyla kökeninin İranlı ve atasının Yezid b. Ebu Süfyan'ın azatlısı olduğu kanaatine varılırsa o yönde İslam'ı kabullenmeleri epeyce eskidir. Bundan dolayı tabakât yazarları İbn Hazm'ın atalarından İslamiyet'i ilk kabul eden kişinin Yezid b. Ebu Süfyan'ın azatlı kölesi Yezid olduğunu belirtirler. Onun beşinci asırdan dedesi Halef b. Ma'dan çeşitli rivayetlerde bulunarak Mûsa b. Nusayr ve Endülüs Emevi Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muaviye b. Hişam'la birlikte belirli tarihlerde Endülüs'e girmişlerdir. Daha sonra dedelerinden Sa'id, Kurtuba'ya yerleşmiş ve babası Ahmed b. Sa'id, devrinin önde gelen alimlerinden biri olarak Halife Mansur ve oğlu Muzaffer zamanında vezirlik yapmıştır. Bu bilgilere dayanarak İbn Hazm'ın ailesinin İslam'ı kabulünün oldukça eskiye dayandığını belirten kaynaklar bulunmaktadır. Buna karşılık, özellikle bazı Batılı araştırmacılar, ailesinin İspanya'nın Hristiyan kökenli olduğunu ve dedesinin geç dönemde Müslüman olduğunu öne sürmüşlerdir.³

Ailesinin ise Endülüs'ün önde gelen zengin ve saygın kişiliklerinden biri olan İbn Hazm'ın babası Ahmed b. Said, II. Hakem el-Müstansır'ın vefatı sonrasında küçük yaşta tahta çıkan II. Hişam'ın hâcibi ve halifelik yetkilerini kullanan Mansur lakaplı İbn Ebu Amir ile onun oğlu Abdülmelik el-Muzaffer'e vezirlik yapmıştır. Babasının

² H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", 20/39-52.

³ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 46-47.

devletin ileri gelenlerinden olması sayesinde İbn Hazm, ilk zamanlarda aristokrat ve kültürlü bir çevrede rahat ve konforlu bir hayat sürmüştür. Ancak Muzaffer'in ölümünden sonra ortaya çıkan ve giderek şiddetlenen taht kavgalarının yol açtığı kargaşa dönemi, onun ailesinin de zor zamanlar yaşamasına neden olmuştur. Bu sıralarda Kurtuba (Cordoba), Emevi hilafetinin daha güçlü bir şekilde geri getirilmesini amaçlayan siyasi faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. Koyu bir Emevi taraftarı olduğu iddia edilen İbn Hazm'ın da bir ölçüde bu faaliyetlerin içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Soyunun dolaylı da olsa Emeviler'e dayanması ve babasının Emevi hilafeti döneminde vezirlik yapması gibi sebeplerin bu desteklemede etkili olduğu düşünülebilir.⁴

1.2. İbn Hazm'ın İlmi Kişiliği

İbn Hazm'ın yetişme tarzı ve aldığı eğitimin şekillenmesi, diğer devrin alimleriyle iletişimi, tüm konulara vakıf olması, yaşadığı dönemin şartlarına göre değerlendirmek gerekir. Kendisinin zengin bir aile ortamında bulunmasının avantajlarından yararlanarak bütün çabasını ilim öğrenmeye ve hakikati arayıp bulmaya adanmış olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hazm, *Tavku'l-Hamame (Güvercin Gerdanlığı)* adlı eserinde yetiştiği ortam ve çocukluğunda hangi alimlerden ders aldığı özellikle bu eserde anlatılmaktadır.⁵

Zengin ve kültürlü bir aileye mensup olan İbn Hazm, hayatının ilk yıllarını lüks bir muhit olan haremde geçirmiştir. Babasının bir İslam hanedanı olan Amiriler döneminde vezirlik makamında olması, çocuklarının kaliteli ve kültürlü bir eğitim almalarını sağlamıştır. Belirli bir yaşa gelen İbn Hazm, dönemin önde gelen âlimlerinin bilgi ve tecrübelerinden istifade ederek önemli dersler almıştır. İbn Hazm'ın ilme susamış olması ve sürekli ilimle haşır neşir olması onu, başıdan geçen onca olumsuzluklara rağmen ilimden, bilimden ve alimlerden koparmamıştır. Ayrıca

⁴ İbn Hazm, **Güvercin Gerdanlığı**, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), s. 31-53; Apaydın, "İbn Hazm", 20/39-52.

⁵ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 49.

ilim öğrenmek, talebe yetiştirmek ve dersler vermek amacıyla Kurtuba'nın yanı sıra Endülüs'ün çeşitli şehirlerini dolaşmıştır.⁶

İbn Hazm'ın yaşadığı dönemde bilim alanları net olarak tanımlanmamıştı. Mantıkla ilgilenen bir âlim, aynı zamanda geometri, matematik gibi alanlarla ilgilenebilir; şair, fakih veya kelamcı da olabiliyordu. Bu nedenle, İbn Hazm yalnızca bir alandan değil, birçok alandan ders almıştır. İbn Hazm ilk olarak Kur'an'ı ezberleyip, lügat, fıkıh ve şiir dersleri aldıktan sonra ilk olarak aldığı ders de hadis olmuştur. İbn Hazm'ın ilk hadis hocası Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed b. el-Cesur'dur (ö. 401/1010). Ayrıca Abdurrahman b. Abdullah b. Halid el-Hemezani, Abdullah el-Ezdi, Yahya b. Abdurrahman b. Mes'ud b. Vechi'l-Cenne (ö. 402/1011) ve Ebu Muhammed b. Benuş el-Kâdî ve diğer birçok alimden de hadis dersleri almıştır. O'nun hadislerle olan yoğunluğu kendisini, fikhî ve hadisi birlikte yürütülmesi gerektiği fikrine götürmüştür. Bu yüzden Ebu'l-Hıyar el-Lüğavi ve Abdullah b. Dahvan'dan özellikle fıkıh dersleri almıştır. İbn Hazm, Ebu Muhammed b. el-Hasan el-Mazizi'den felsefe, künyesi İbn Kettani olarak bilinen Muhammed b. Hasan el-Mezhaci'den mantık dersleri okumuş, bir çok doğulu kaynaklarından faydalanmış ve inceleme imkanı bulmuştur. İbn Hazm kelam, cedel ve hadis derslerini İbnü'l-Faradi olarak tanınan Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Kurtubi el-Ezdi'den (ö. 403/1013) okumuştur. Tarih ve Ahbar derslerini de hem Vezirlik yapan babasından hem de Kâdî Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Kurtubi'den almıştır. Nahiv, lügat ve edebiyat, İbn Hazm'ın aldığı dersler arasında yer almaktadır. Ayrıca nahiv, lügat ve edebiyat derslerini Ebu Abede Hassan b. Malik b. Ebu Abdullah el-Kâdî en-Nahvi'den (ö. 70/690 [?]) almıştır. Ebu Muhammed Abdullah b. er-Rebi' et-Temîmî'den (ö. 415/1016) el-Kâlî'nin bazı eserlerini okumuştur. Ebu's-Said el-Feta el-Ca'feri'nin Kurtuba Camii'nde verdiği şiir ve edebiyat tahlili derslerine de katılmıştır. İbn Hazm *Tavku'l-Hamame* adlı eserinde bu hocasından Kurtuba camisinde Tarafe b. el-Abd (Câhiliye döneminin en meşhur Arap şairi)'nin muallakasını okuduğunu bildirmiştir.⁷

⁶ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 49-50.

⁷ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 49-50.

İbn Hazm'ın hayatında fıkıh önemli bir yer tutar. İç savaşlar nedeniyle Kurtuba'dan Valencia'ya gittiğinde zamanının çoğunu özellikle Maliki fıkıhını öğrenmeye ayırmıştır. Fıkıh ilmine imam Malik'in (ö. 179/795) meşhur eseri, “*el-Muvatta'yı*” okuyarak başlamıştır.⁸ Muhtemelen Endülüs'te Maliki mezhebinin yaygın olması ve devletin resmi mezhebi olmasından dolayı İbn Hazm başlangıçta bu mezheple ilgilenmiştir. Ancak araştırmacı kimliği ve dönemin koşulları nedeniyle Maliki mezhebini eleştiren eserler okuyarak bu eleştirilerden etkilenmiştir. Bir süre sonra Şafii mezhebini benimsemiş ve bu mezhebin fıkıhta nass veya nasslarla hüküm verme esasına dayanmasından destek alarak istihsan ve mesalih-i mürsele⁹ ile fetva verdiği için İmam Malik'i eleştirmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Şafii'nin öğrencisi ve Zahirîyye mezhebinin kurucusu olan Ebu Süleyman Davud el-İsfahani'nin “Emir ve yasaklamalar yalnızca nassla yapılır.” görüşünü benimseyerek kıyası reddedip Zahirîlik mezhebini seçmiştir. Zahirî mezhebinin düşüncelerini eserleriyle günümüze taşıyan İbn Hazm'ın bu mezhebe katkısı, İmam Muhammed'in Hanefî mezhebine yaptığı katkıya eşdeğer olarak değerlendirilebilir. Endülüs'te Zahirî mezhebini sistematize eden ve anlaşılmasını kolaylaştırmak için eserler yazan İbn Hazm zamanla bu mezhebi kendisiyle özdeşleştirmiştir.¹⁰ Dolayısıyla İbn Hazm bir çok şehirde bulunup buradaki kütüphanelerden yararlanarak mezhepler hakkında geniş bir bilgi sahibi olmuştur. Birçok alim onun hakkında görüş bildirmiştir. Örneğin hadis hafızı, tarihçi ve kıraat alimi olan Zehebi'ye¹¹ göre İbn Hazm ilk olarak Maliki fıkıhıyla ilgilenmiş, ardından Şafii fıkıhına yönelmiş ve nihayetinde Zahirîlik düşüncesini yeniden canlandırarak bu ekolün en önemli temsilcisi olmuştur. Muhammed Ebu Zehra ise İbn Hazm'ın mutlak müctehid olduğunu vurgulayarak onun herhangi bir mezheple sınırlandırılmayacağını ifade etmiştir. İhsan Abbas göre ise İbn Hazm'ın öğrendiği bilimler ve yazdığı eserler göz önüne alındığında, “İbn Hazm'ın çağındaki

⁸ Abdullah Çolak, “İbn Hazm ve el-Muhalla'sı”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi** 2/2 (Nisan 2002), s. 158.

⁹ İslam hukukunda “**mesâlih-i mürsele**” olarak bilinen maslahat türü, “asli deliller” (Kur'an, Sünnet, icma ve kıyas) tarafından desteklenmeyen veya aleyhine bir delil bulunmayan maslahatlara verilen isimdir. Bu tür maslahatlar, esas itibarıyla sosyal ve pratik yararları göz önüne alarak değerlendirilen konulardır. Bkz. İbrahim Kafi Dönmez, “Maslahat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/79-94.

¹⁰ Çolak, “İbn Hazm ve el-Muhalla'sı”, s. 155-160.

¹¹ Tayyar Altıkulaç, “Zehebî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/180-188.

geniş bilgi yelpazesini kapsadığı için onun çok yönlü oluşundan dolayı kültür sınırlarının belirlenmesinin oldukça zor olduğunu” ifade etmiştir.¹²

İbn Hazm’ın yetiştirdiği ya da ondan ders alan talebeleri içinde en çok rivayette bulunanlar, oğulları Ebu Rafi el-Fadl (ö. 479/1086) ve Ebu Abdullah el-Humeydi’dir. Ayrıca İbn Hazm’ın öğrencilerinden olan Vezir Ebu Muhammed b. el-Arabi’nin İbn Hazm’a uzun süre (yedi yıl) dostluk ettiği, İbn Hazm’ın te’liflerini inceleyip onun bilgisi dahilinde tartışmalar yaptığı kaydedilmiştir. Bunun yanısıra Muhammed b. el-Velid b. Muhammed el-Fehri et-Tartuşi, Abdalbaki b. Muhammed b. Sai’d el-Ensari de İbn Hazm’ın talebeleri arasındadır. Ondan icazetle hadis rivayet edenlerin sonuncusu Şüreyh b. Muhammed b. Süreyc el-Mukrii’dir.¹³ Zehebi’nin hocalarından olan Kutbuddin el-Halebi gibi bir çok önemli alim de İbn Hazm’ın yolunu takip etmişlerdir. İbn Hazm’ı doğuda tanıtan öğrencileri ise el-Humeydi ve oğlu Ebu Rafi’dir.¹⁴ İbn Hazm’ın çok fazla eserin olması ve ilme aşık bir alim olması dikkate alındığında yetiştirdiği öğrencilerin az olmasının sebebi siyasetle uğraşması, dönemin çoğu alimiyle ters düşmesi, bölgedeki siyasi istikrarsızlık, sosyo-ekonomik durumlardan kaynaklanması muhtemeldir.¹⁵

Kısaca fıkıh, edebiyat, hadis gibi çeşitli ilimlerde bilgiye sahip olan İbn Hazm’ın, râvîlerin cerh ve ta’dili konusundaki mutlak başarısı, onun şaşırtacak derecede güçlü bir hafızaya sahip olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı Şafii bir hukukçu olan Ebu Hamid el-Gazali (ö. 505/1111) onun hakkında şunları söylüyor: “İçinde Allah’ın ismi zikredilen ve İbn Hazm’ın güçlü bir hafızaya, çabuk kavrayan bir zekaya sahip olduğunu gösteren bir çok eserini gördüm”. Said b. Ahmed de “İbn Hazm, Endülüs’te, bütün ilimleri kendisinde toplayan dil, belâğat, fıkıh ve şiirde en önde gelen idi”. Tarih alanında önemli çalışmaları olan el-Humeydi de onun şiir, fıkıh ve diğer sahalardaki bilgisine hayranlığını “Bedenim senden ayrılrsa da ruhum sürekli seninledir.” dizeleriyle vurgulamıştır. Bir çok bilimde muazzam bilgi birikime sahip olan İbn Hazm, mezhepler ve dinler tarihinin yanında mantık, felsefe, hendese,

¹² Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 51-52.

¹³ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 52.

¹⁴ Çolak, “İbn Hazm ve el-Muhalla’sı”, s. 161.

¹⁵ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 52-53.

riyaziye, tıp gibi alanlarda eserler yazmıştır. İbn Hazm, dört işlemi öğrenmenin önemli olduğunu bu yüzden de matematik bilimine önem verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Özellikle Euklid'in yazdığı *Unsurlar* kitabını okumak ve Geometri ilmini öğrenmek gerektiğini vurgulayarak Geometrinin yüce bir ilim olduğunu Allah'ın eserlerinin bilinmesine yardımcı olduğunu bundan dolayı da yeryüzü hakkında bilgi edinilmesi, gezegenler, güneş ve yıldızların yörüngelerinin öğrenilmesini sağladığı için önemli bir ilim olduğunu vurgular.¹⁶

Sonuç olarak onun hakkında bazı yazarların önemli söylemleri mevcuttur. Bunlardan biri Prof. Dr. Muhammed Ebu Leyle'dir ve İbn Hazm hakkında şöyle diyor:

“İbn Hazm, her alanda derin bilgi sunar ve adeta yaşayan bir ansiklopedi gibidir. Ancak klasik ansiklopedilerden farklı olarak sıkıcı özetlerden ziyade ilginç detaylar sunar. Kendisi bir edebiyatçı ve şair, fakih ve tarihçi, rasyonalist ve ilahiyatçı, gelenekçi, filozof ve ahlak uzmanı, mantıkçı ve öğretmen, eğitimci ve teorisyen, fizikçi ve soybilimci, biyografi ve otobiyografi yazarıdır. Aynı zamanda aktif bir siyasetçi ve hukukçu, mukayeseli din çalışmaları öncüsü, hatip ve vaiz, dilbilgisi uzmanı, filolog ve dilbilimci, psikolog ve sosyologdur. Eğer İslam hakkında her şeyi öğrenmek için yalnızca tek bir kişiyi seçmek zorunda kalsaydınız bu kişi İbn Hazm olurdu. Bütün bu niteliklerinin ötesinde o, samimi ve dindar bir insandır, inandığı doğruları yazar ve eleştirilerini büyük bir özenle, özgün ve açık bir şekilde dile getirir.”¹⁷

1.3. Eserleri

İbn Hazm'ın yaşadığı dönemde bilimsel faaliyetlerde önemli bir hareketlilik dikkat çekmektedir. Gazali'nin hocası Cüveyni (ö. 478/1085), Eş'ari kelamı üzerine çalışırken aynı zamanda fıkıh usulünü Eş'ari yaklaşımı temelinde geliştirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1024), Mu'tezile kelamını yeniden düzenleyerek içindeki görüş ayrılıklarını gidermeye ve bölünmüşlüğü birleştirmeye

¹⁶ Çolak, “İbn Hazm ve el-Muhalla'sı”, 1s. 60-161.

¹⁷ Muhammed Ebu Leyle, “Bir Münekkid ve Düşünür Olarak İbn Hazm”, Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu, Bursa, 26-28 Ekim 2007.

çalışmıştır. Ayrıca, fıkıh usulünü de Mu'tezile yöntemine göre oluşturmayı amaçlamıştır. Bu çaba, talebesi Ebu'l-Hasan el-Basri (ö. 436/1044) tarafından daha da geliştirilip tamamlanmıştır. Aynı dönemde İbn Sina (ö. 428/1037), kelamı metafiziğe dahil ederek dini inançlarla Yunan felsefesinin ilkeleri arasında bir köprü kurmaya çalışmıştır. Ayrıca tasavvufu da kapsayan ve irfanı akıl yürütme ile temellendirmeyi hedefleyen bir işrâkî¹⁸ felsefe oluşturma gayreti içinde olmuştur. Buna karşılık Kuşeyri (ö. 466/1074), tasavvufun Sünni Eş'ari ilkelerine ve mezhep esaslarına bağlı kalması gerektiğini savunarak tasavvufa Sünni bir meşruiyet kazandırma çabası içindeydi. Aynı dönemde Abdülkahir Cürcani (ö. 471/1078) Arap belâgatı üzerine yoğun çalışmalar yapmaktaydı. Bu büyük düşünürler, tedvin asrından başlayarak üç asırdan fazla süren bir dönemde kendi alanlarında önemli katkılarda bulunarak genel kültür yapısını zirveye taşımışlardır. Doğudaki bu entelektüel hareketliliğin bir benzerini batıda Endülüs'te İbn Hazm'da görmekteyiz.¹⁹

Endülüs medeniyetinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan İbn Hazm, sadece ilmi değil, aynı zamanda edebi bir kişiliğe de sahiptir. Eserlerini bizzat kendisi yazdığı ve hayatının sonuna kadar okumak ve yazmaktan uzak kalmadığı için verimli bir alim olarak kabul edilir. İbn Hazm akaid, usul, furu', fıkıh, hadis, tefsir, dinler tarihi, mezhepler tarihi, felsefe, mantık ve tıp gibi alanlarda seçkin bir alim, güçlü bir tartışmacı ve büyük bir düşünür olarak tanınmasının yanı sıra edebiyatçı, eleştirmen ve yetenekli bir şair olarak da ün kazanmıştır. O, çok az alime nasip olacak bir şekilde çağının popüler ilim dallarının neredeyse tamamında birçok eser vermiştir.

İbn Hazm'ın bir çok ilme dair eser yazmasının en iyi kanıtını Ebu Said b. Ahmed'den dinlemek daha makul olur. Ebu Said b. Ahmed, İbn Hazm'ın eserlerinin çokluğuyla ilgili şöyle bir rivayet nakleder: "İbn Hazm'ın oğlu Ebu Rafi' el-Fadl'ın (ö.479/1086) bildirdiğine göre babasının yaklaşık 8000 sayfa tutan 400 ciltlik eseri

¹⁸ İşrâk kelimesi, kökeni 'şark'tan türemiş olup, sözlük anlamında 'güneşin doğuşu sırasındaki ışıma, aydınlanma, parlama' gibi anlamlara gelir. Coğrafi anlamda 'şark' doğuyu ifade eder. Terim olarak işrak, bilginin doğrudan içe doğması, iç aydınlanma ve manevi deneyime dayalı bilgi anlamında kullanılır ve bu, doğu hikmetini sembolize eder. 'Işık doğudan yükselir' özdeyişi buradan türetilmiştir. Bkz. Mahmut Kaya, "İşrâkıyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/435-438.

¹⁹ Çolak, "İbn Hazm ve el-Muhalla'sı", s. 161-166.

vardır ki böyle bir başarı Taberi hariç kimseye nasip olmamıştır.” Ancak bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu eserlerden yaklaşık 150 tanesinin adı kaynaklarda geçmektedir. Burada, özellikle kelim ve İslam mezhepleri tarihi alanındaki bazı önemli eserlerini kısaca tanıttak ve ardından *el-Fasl* eseri üzerinde yoğunlaşacağız. Ayrıca İbn Hazm’ın eserlerinin bir kısmı kendisi hayattayken İşbiliyye’de yakılmıştır ve o, eserlerini yakanları şiirlerinde hicvetmiştir.²⁰ Onun eserlerinden bazıları şunlardır:

1.3.1. İslam Mezhepleri, Dinler Tarihi, Kelam ve Felsefeye Dair Eserleri

1.3.1.1. el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal

Tabakât kitaplarında üç cilt olduğu rivayet edilen bu eser, İbn Hazm’ın kelam, dinler ve mezhepler tarihi konularını ele aldığı en meşhur ve kapsamlı çalışmasıdır. Eserde İbn Hazm, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinlerin yanlış gördüğü görüşlerini akıl süzgecinden geçirerek eleştirmektedir. *el-Fasl* adlı bu eser, Muhammed İbrahim ve Nasr Abdurrahman Umeyre tarafından Cidde’de 1402/1982 yılında ve Beyrut’ta 1405/1985 yılında yayımlanmıştır. Eserin en önemli amaçları arasında farklı mezhep ve dinlerin inançlarını karşılaştırmalı olarak ele almak, İslam’ın doğru inançlarını savunmak ve mezhepler arasındaki ihtilafları açıklığa kavuşturmadır. Eser, Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiş ve 2017 yılında Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır. Bu eser ileriki bölümlerde ayrıca üzerinde durulacaktır.²¹

1.3.1.2. et-Takrîb li-Haddi’l-Mantık

Eserin tam adı *et-Takrîb li-Haddi’l-Mantık ve’l-Medhal ileyhi bi’l-Elfâzi’l-Âmmiyye ve’l-Emsileti’l-Fıkhiyye*’dir. Eser Türkçede “Mantığın Tanımını Anlaşılır Kılmak ve Mantığa Halkın Anlayacağı Terimlerle ve Fıkî Örneklerle Giriş” anlamına gelmektedir. İsminden de anlaşılacağı üzere İbn Hazm bu eserinde mantık disiplinini insanlar için anlaşılır kılmayı amaçlamaktadır. Bu eser Aristoteles (Aristo) mantığı

²⁰ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, 66-67; Çolak, “İbn Hazm ve el-Muhalla’sı”, s. 162.

²¹ Yusuf Şevki Yavuz, “el-Fasl”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/462-463.

odağındaki mantık ilmi konusunu ele almaktadır.²² İbn Hazm'a göre Aristo'nun mantık kitaplarının faydası sadece bir ilimde değil, tüm ilimlerde mevcuttur. Felsefi ve dini meselelerini İslam düşüncesi penceresinden tartışan İbn Hazm, farklı dini mezheplerin ve akımların çeşitli inanç ve uygulamalarını kendi penceresinde analiz edip değerlendirir. Eser din, kelam ve felsefe alanlarında önemli bir kaynak olarak kabul edilerek İslam düşüncesinin çeşitliliğini ve karmaşıklığını anlamak için önemli bir başvuru kaynağıdır. İbn Hazm'ın bu eserdeki amacı mantık ve felsefe hakkındaki yanlış kanaatleri giderme ve doğru düşünmenin ilkelerini oluşturduğunu belirttiği mantık ilminden herkesin faydalanması için mantık ilmini kolaylaştırma gayesi gütmüştür. Bunun için mantık meselelerini ele alırken anlaşılması zor, mantık ve felsefe terimleri yerine dini terimler kullanmış, örneklerini de fıkḥî meselelerden getirmiştir. İhsan Abbas'ın neşrettiği eser, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr yayınevi tarafından 1983 yılında Beyrut'ta yayımlanan *Resâilu İbn Hazm* serisinin IV. cildinde yer almaktadır.²³

1.3.1.3. Risâle fî Müdâvâti'n-Nüfûs ve Tehzîbi'l-Ahlâk

Eserin tam adı *Risâle fî Müdâvâti'n-Nüfûs ve Tehzîbi'l-Ahlâk* *Risâle fî Müdâvâti'n-Nüfûs ve Tehzîbi'l-Ahlâk ve'z-Zühd fî'r-Rezâ'il*'dir. İbn Hazm bu eserinde nefis ve ahlakın insanlar üzerindeki etkisini inceleyerek özellikle bozulan ahlakın düzeltilmesi ve nefsin hastalık derecesindeki tesirini tedavi etmek ve çözüm bulmak amacıyla yazmıştır. İbn Hazm, hayatta elde ettiği tecrübeler ışığında insanlara hikmetli sözler mahiyetinde ahlâkî tavsiyelerde bulunmaktadır. Ayrıca ahlaki ve hikemi vecizelere sıkça başvurarak tahlil yönteminden zaman zaman uzaklaşsa da eserin bir iç bütünlüğe sahip olduğu görülmektedir. Eser, *el-Ahlâk ve's-Siyer fî Müdâvâti'n-Nüfûs* adıyla da anılmakta olup *Resâilu İbn Hazm* serisinin (I. cilt 321-415) içerisinde yer almaktadır. Eserin hemen her cümlesinde yüksek bir bilgi birikimi, deneyim zenginliği ve derin tefekkür ürünü olduğu açıkça görülmektedir. Sistematik bir ahlak kitabı olmaktan çok, bilge bir âlimin yumuşak bir üslupla kaleme aldığı samimi bir

²² İbn Hazm, *Et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık ve'l-Medhal ileyhi bi'l-Elfâzi'l-Âmmiyyeti ve'l-Emsileti'l-Fıkhiyye*, çev. İbrahim Çapak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), s. 11-14.

²³ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 68.

sohbet tarzında bir eserdir. Eserde son derece samimi ve nasihat ağırlıklı bir üslubun hakim olduğu fark edilir.²⁴

1.3.1.4 el-Usûl ve'l-Furû'

Kelam konularını ele alan bu eser, Muhammed Âtîf el-İrâkî, Süheyr Fazlullah ve İbrâhim Hilâl'in birlikte neşrettikleri eser, 1978 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.²⁵ Bu eserin başlangıcını iman ve İslam kavramları oluştururken akaid konusundaki çeşitli görüşlere ve bu görüşlere yönelik eleştirilere de yer vermiştir.

1.3.1.5. İzhâru Tebdîli'l-Yehûd ve'n-Nasârâ li't-Tevrâti ve'l-İncîl

Eserin tam adı *İzhâru Tebdîli'l-Yehûd ve'n-Nasârâ li't-Tevrâti ve'l-İncîl ve Beyânu Tenâkuzi mâ bieydîhim minhâ mimmâ lâ Yahtemilu't-Te'vîl*'dir. Bu eser, daha sonra aynı isimle yayımlanan *el-Fasl*'da yer alan ve yoruma imkân tanımayan belirgin çelişkilerden hareketle, Tevrat ve İncil'in Yahudi ve Hristiyan tahriflerini ortaya çıkardığı görülmektedir.²⁶ Nitekim İbn Hazm'ın *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ'i ve'n-Nihal* adlı eserinin I. cildinde 201-202'inci sayfaları arasında yer almaktadır.²⁷

1.3.1.6. en-Nesâihu'l-Münciye mine'l-Fedâihi'l-Muhziye

Eserin tam adı *en-Nesâihu'l-Münciye mine'l-Fedâihi'l-Muhziye ve'l-Kabâihi'l-Mürdiye min Ekvâli Ehli'l-Bida'*dır. Eserin tam olarak çevirisi “Bâtıl İnanç Sahiplerinin Açığa Çıkardıkları Sapıklıklardan Kurtuluş Vesileleri” şeklinde olabilir. İbn Hazm, eserinde İslam düşüncesinde ortaya çıkan yanlış inançları ve sapkınlıkları tespit etmekte ve bunlara karşı çözüm önerileri sunmaktadır. Bu yanlış inançlar ve sapkınlıklar genellikle farklı mezheplere veya düşünce ekollerine mensup kişiler arasında yaygınlık göstermektedir. Ayrıca *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ'i ve'n-Nihal*

²⁴ Apaydın, “İbn Hazm”, 20/39-52; Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s.68.

²⁵ Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 69.

²⁶ Çolak, “İbn Hazm ve el-Muhallâ'sı”, s. 164.

²⁷ Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 69.

adlı eserinin V. cildinde 33-73'üncü sayfalar arasında tekrar edildiği kabul edilmektedir.²⁸

1.3.2. Fıkıh ve Usulüne Dair Eserleri

1.3.2.1. el-Muhalla

Zâhirî fıkına dair en önemli eser olup müellifin *el-Mücella* adlı kitabının şerhidir.²⁹ Eser, Endülüs'te Ehl-i Hadis ve özellikle Zâhirîlik anlayışının zirve yaptığı dönemin ürünü olup sadece kıyasları değil, kıyasın büyük bir kısmını kapsayan pek çok yöntem, kavram, tasnif ve ulaşma yollarını kapsamaktadır. İbn Hazm bu eseri tamamlamadan vefat ettiğinden dolayı kalan kısmı (X, 401'den XI. cildin sonuna kadar) oğlu Ebû Râfi' tarafından babasının *el-İsâl* adlı kitabından özetlenerek tamamlanmıştır. Bu eserin ilk altı cildi Ahmed Muhammed Şâkir tarafından tahkik edilerek yayımlanmış (I-XI, Kahire 1347-1352), daha sonra bu neşrin ofset baskısından ayrı olarak başka neşirleri de yapılmıştır. Eser, 1995 yılında 12 cilt halinde Beyrut'ta yayımlanmıştır.³⁰

1.3.2.2. el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm

İbn Hazm'ın bu eseri, Zâhirî düşüncesine ve fıkıh usulüne odaklanan önemli bir çalışmadır. Bu eser Zâhirî fıkının metodolojisini detaylı bir şekilde açıklamaktadır. İbn Hazm, eserinde kendi usul anlayışını diğer mezheplerin usul anlayışlarıyla karşılaştırmakta ve kendi görüşlerinin doğruluğunu aklî ve naklî delillerle desteklemeye çalışmaktadır. En önemli özelliği İslam hukukunu oluşturan usul ve akaid konularını ele alır. İslam hukukunun kaynakları olan Kuran, hadis, icma ve kıyas gibi konuları incelemekte; ayrıca hüküm verme yöntemleri, hukukî delillerin değerlendirilmesi ve hukuki meselelerin çözümüne dair detaylı bilgiler sunmaktadır. Farklı baskıları bulunan bu eserden biri, Mahmud Hamid Osman tarafından 1998 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.³¹

²⁸ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 68.

²⁹ Çolak, "İbn Hazm ve el-Muhalla'sı", s. 162.

³⁰ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 69.

³¹ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 69.

1.3.2.3. en-Nübzetü'l-Kâfiye fî Usûli Ahkâmi'd-Dîn

İbn Hazm'ın “el-İhkâm” adlı eserinden sonra yazdığı özet bir fıkıh usulü kitabıdır. Bu eser, İslam dini hükümlerinin temel ilkelerini ve kaynaklarını ele almaktadır. İbn Hazm, bu eserinde İslam hukukunun ana prensiplerini açıklamakta ve farklı fıkıh mezhepleri arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır. Zâhid Kevseri (Kahire, 1940) ve Ahmed Hicazi es-Sekka (Kahire, 1981) tarafından yayımlanmıştır.³²

1.3.2.4. Merâtibü'l-İcmâ

İbn Hazm'ın önemli eserlerinden biridir. Bu eser farklı mezheplere mensup hukukçuların ortak bir görüşe varmaları için gerekli olan aşamaları açıklamaktadır. İbn Hazm bu eserde, mezhepler arasındaki farklılıkları ve bu farklılıkların nasıl aşılabileceğini incelemiştir. Fıkıh bablarına göre konuları derleyen bu kitabın çeşitli baskıları bulunmaktadır. (Kahire 1357/1938; Beyrut 1978, 1402/1982).³³

1.3.3. Edebiyat, Tarih ve Biyografi Konularındaki Eserleri

1.3.3.1. Tavku'l-Hamâme fî'l-Ülfeti ve'l-Üllâf

İbn Hazm eserinde platonik aşkın muhtelif safhalarını psikolojik tahlillerle anlatırken kendi hayatından ve muasırlarının tecrübelerinden örnekler vermiştir. İbn Hazm eserinde aşkın mahiyeti, belirtileri, düşünde sevenler, ilk bakışta aşık olanlar, uzun görüşmeler sonucu aşık olanlar, sözle îma, gözle îma, mektuplaşma, aşkıta aracı kullanma, sır saklama, sır söyleme, kavuşma, ayrılma, teselli, vefâ ve ihanet gibi aşkla ilgili konuları şık bir üslupla sürükleyici bir tarzda anlatmaktadır. İhsan Abbas'ın neşrettiği eser, *Resâilu İbn Hazm* serisinin I. cildi içerisinde 1983 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Birçok dile tercüme edilen eser “*Güvercin Gerdanlığı-Sevgiye ve Sevenlere Dair*” adıyla Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.³⁴ Bu eserin Türkçe çevirisi Mahmut Kanık tarafından (1985-1997 yılları arasında) birkaç defa yapılmıştır.

³² Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 70.

³³ Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 69.

³⁴ Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 70.

1.3.3.2. Cemheretü Ensâbi'l-Arab

En kapsamlı ensâb kitaplarından biri olup bu konuda daha sonra yazılan eserlere kaynaklık etmiştir. Bu eserin Türkçe tercümesi “Arapların Soy Kütüğü” veya “Arapların Soyları” olarak söylenebilir. Ayrıca bu eser Arapların soylu ailelerini ve kollarını detaylı bir şekilde ele almıştır. Arapların Adnân, Kahtân ve Huzâa kollarının nesep silsilelerini kendi zamanına kadar aktaran müellif, bu kişilerin ilmî düzeylerine dair dikkat çekici değerlendirmelerde bulunmuş ve pek çoğunun ilmî ve idari görevlerini de vurgulamıştır. Dolayısıyla eser, tarih, siyaset ve edebiyatla ilgili bilgileri de içermektedir ve Evariste Lévi-Provençal (Kahire, 1948) ile Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire, 1962, 1977) tarafından yayımlanmıştır.³⁵

1.3.3.3. Cevâmi’u’s-Sîre

İbn İshâk’tan nakillerde bulunduğu muhtasar bir siyer kitabı olup İhsan Abbas ve Nâsirüddin el-Esed tarafından müellifin beş risalesiyle birlikte *Cevâmi’u’s-Sîre* ve *Hamsü Resâ’ile Uhrâ* adıyla yayımlanmış. (Kahire 1955, 1956, 1959) Daha sonra müstakil baskısı da yapılmıştır (Kahire 1982; Beyrut 1403/1983).³⁶

1.3.3.4. Haccetü'l-Vedâ

Vedâ hutbesinin açıklaması mahiyetinde olan bu eseri Memdûh Hakki 1956 yılında Dımaşk’ta neşretmiştir.³⁷

Yukarıda bahsedilen eserler dışında İbn Hazm’ın çok çeşitli konularda kaleme aldığı pek çok risalesi de mevcuttur. Nitekim bu risalelerin bir kısmı birbirinden bağımsız yazılırken diğerleri de kendisine yazılan mektuplara verilen yanıtlar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu risalelerinden birisi *et-Tevkif alii Şarii’n-Necat bi İhtisari’t-Tarik* adlı risalesidir. Risale İbn Hazm’ın, kendisine gönderilerin bir mektuba yazdığı cevabından oluşmaktadır. Mektupta ulumu’l-evail adı verilen ilimler (felsefe, mantık, matematik, astronomi, tıp) ile peygamberlik vasıtasıyla gelmiş dini

³⁵ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 70.

³⁶ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 70.

³⁷ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 70.

ilimler arasında hangisinin tercih edilmesi konusunda İbn Hazm'ın görüşü sorulmaktadır.³⁸

Günümüzde İbn Hazm'ın eserlerine ve görüşlerine ilginin artması, onun görüşlerinin ve eserlerinin araştırılmasının çağdaş İslam düşüncesine ve birçok problemin çözümüne katkı sağlayacağı söylenebilir.

1.4. Ölümü

İbn Hazm'ın yaşamı, Endülüs'te siyasi karışıklıkların ve iktidar değişikliklerinin yoğun olduğu bir döneme denk gelmiştir. İbn Hazm bir süre devlet hizmetinde bulunmuş ve hatta vezirlik yapmıştır. Ancak siyasi nedenlerle çeşitli sürgünler yaşamış ve hayatının son dönemlerini genellikle inzivada geçirmiştir. O, inandığı değerler uğruna büyük sıkıntılara katlanmış, birkaç kez hapse atılmasına, eserlerinin gözünün önünde yakılmasına, baskılara ve tehditlere maruz kalmasına rağmen fikrini dile getirmekten asla vazgeçmemiştir. Toplumun adalet ve özgürlük ihtiyacını her zaman savunmuş, düşüncelerini cesurca ifade etmiş, haksızlıklara karşı sessiz kalmayı reddetmiştir. Tüm zorluklara rağmen kalemini ve kelimelerini yararlı fikirlere dönüştürerek karanlık zamanlarda bile aydınlık bir gelecek umudunu yitirmemiştir. Onun azmi ve kararlılığı, inançlarından ödün vermeyişi, gelecek nesillere ilham kaynağı olmuştur. İbn Hazm, yaşamının son günlerinde bile bilimsel çalışmalarına devam etmiş ve aralarında tarihçi Humeydi'nin (ö. 488/1095) de bulunduğu küçük bir öğrenci grubuna ders verirken birçok değerli eser bırakarak 72 yaşında, 28 Şaban 456'da (15 Ağustos 1064), atalarının köyü olan Huelva yakınlarındaki Manta Lişem'de hayata veda etmiştir.³⁹

Ölümünden sonra da eserleri ve düşünceleri İslam dünyasında etkili olmaya devam etmiştir. Özellikle fıkıh ve tefsir alanındaki çalışmaları, sonraki alimler tarafından da önemli bir referans kaynağı olarak kullanılmıştır. İbn Hazm'ın eserleri, sadece İslam dünyasında değil, Batı'da da ilgi görmüş ve çeşitli dillere çevrilmiştir.

³⁸ Yusuf Türker, "İbn Hazm'ın 'et-Tevkîf alâ Şârii'n-Necât bi İhtisâri't-Tarîk'", **Diyanet İlmi Dergisi** 50/4 (Aralık 2014), s. 119-132.

³⁹ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 58.

İslam medeniyetinin kadîm Endülüs dönemine ait bilgi, kültür ve bilgeliklerini günümüz İspanya'sına taşıyan her çaba, İbn Hazm'ın mirasını canlandırarak, onun ilmi mirasının günümüzde de yaşamasına katkı sağlayacaktır.⁴⁰

1.5. İbn Hazm'ın Yaşadığı Yer “Endülüs”

Endülüs, (711-1492) yılları arasında İber Yarımadası'nda Arapların etkisi altında bulunan bölgelere verilen isimdir. Endülüs, İslam Medeniyeti içindeki konumu ve yetiştirdiği bilim insanlarıyla önemli bir yere sahip olup bilgi birikimiyle bu medeniyetin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Endülüs'ün tarih boyunca pek çok araştırmaya konu olan bu katkı ve birikimi, hemen hemen tüm ilim dallarındaki yazarları ve eserleriyle dikkat çekmektedir.⁴¹ Dolayısıyla Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve akabinde bölgede Müslüman nüfusun artması, hem yerleşen Müslümanlar hem de yerli halk için yeni bir toplumsal yapı inşasının başlangıcı olmuştur. Etnik köken, siyasi, kültür, dini, sosyo-ekonomik durum ve konuştukları dil bakımından farklılık gösteren unsurların bir arada yaşamaya başlaması İber Yarımadası'nın toplumsal ve kültürel tarihinde önemli değişimleri de beraberinde getirmiştir. İlerleyen yıllarda yetiştirdiği ilim adamları, filozof ve özellikle sûfileri ile kısa sürede zengin İslâm kültür merkezlerinden biri olmuştur. Bu nedenle burada yaşayan meşhur alimlerinden biri olan İbn Hazm'ın kültürel birikimi, yaşadığı yerin ve içinde bulunduğu dönemin yapısı, kişiliği üzerinde fazlaca etkisi vardır. Endülüs'ün yetiştirdiği bu büyük âlimin, onu benzerlerinden farklı kılan pek çok yönü olmasının yanı sıra İslam mezhepleri tarihi ve dinler tarihi alanındaki eşsiz konumu sebebiyle, Endülüs'te meydana gelen sosyo-ekonomik, dinî ve siyasi vakalar önem arz etmektedir.⁴² Dönemi daha iyi anlamak ve irdelemek için Endülüs'ün başa geçen yöneticilerinin krolonojik şemasını öğrenmek dönemi ve bu dönemdeki olayları anlamak açısından önemlidir.⁴³

⁴⁰ Zekeriya Güler, “Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm”, *İSTEM* /14 (Aralık 2009), s. 170.

⁴¹ M. Bahaüddin Varol, “Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar”, *İSTEM* / 14 (Aralık 2009): 61-77.

⁴² Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 26.

⁴³ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/211-225.

Endülüs Emevi Devletinin Yöneticileri

I. Abdurrahman	138-172 / 756-788
I. Hişâm	172-180 / 788-796
I. Hakem	180-206 / 796-822
II. Abdurrahman	206-238 / 822-852
I. Muhammed	238-273 / 852-886
Münzir	273-275 / 886-888
Abdullah	275-300 / 888-912
III. Abdurrahman	300-350 / 912-961
II. Hakem	350-366 / 961-976
II. Hişâm	366-399 / 976-1009
II. Muhammed	399-399 / 1009-1009
II. Hişâm (Tekrar)	400-403 / 1010-1013
Süleyman el-Müstâîn	403-407 / 1013-1016
Hammûdî hâkimiyeti	407-408 / 1016-1018
IV. Abdurrahman	408-408 / 1018-1018
Hammûdî hâkimiyeti	408-413 / 1018-1022
V. Abdurrahman	414-414 / 1024-1024
III. Muhammed	414-416 / 1024-1025
Hammûdî hâkimiyeti	416-418 / 1025-1027
III. Hişâm	418-422 / 1027-1031

1.5.1. Endülüs'ün Dini, Siyasi ve İktisadi Yapısı

1.5.1.1. Dini ve Siyasi Yapısı

Endülüs'teki toplumun sosyal yapısı incelendiğinde öncelikle bünyesinde çok değişik etnik gruplardan meydana geldiği görülmektedir. Genel bir perspektiften

incelendiğinde Endülüs toplumunda saf Araplar, Berberîler, Saklebiler (Slavlar), Müslüman, gayr-i Müslim gibi birçok etnik grup mevcuttur. Bu bağlamda, Müslümanların diğer dini ve etnik gruplarla evlilik yoluyla kurulan ailelerden gelen nesilleri de dikkate almak önemlidir. İbn Hazm'ın hayatının geçtiği zamana baktığımızda İspanya'nın yerli halkı içinden sonradan Müslümanlığı seçenlerden meydana gelen kesim, daha önceki Arap ve Berberîlerden daha az olmasına rağmen sayıları bu süreçten sonra artmış ve IX. yüzyıl sonlarında müslüman nüfusun en kalabalık kesimini oluşturmaya başlamıştır. Bu nüfusa son olarak da Saklebîler (Sakâlîbe) katılmıştır.⁴⁴

Kurtuba Emevi Emirliği'nin kurucusu olan I. Abdurrahman dönemiyle beraber Endülüs toplum yapısını benimseyen Slav kökenli kölelerin (Sakâlîbe) Müslümanlığı kabul etmelerinin ardından belli bir eğitime tâbi tutulmuş, toplum yapısına entegre edilerek çeşitli idari görevlere getirilmiş ve zamanla sayıları oldukça artmıştır.⁴⁵ Endülüs'teki bu çok çeşitlilik, aslında sosyal ve kültürel alanda ciddi bir zenginliği de beraberinde getirmektedir. Bu farklı etnik unsurların olması zamanla âlim, edip, fakih, kadı ve kâtip gibi ilim adamları yetiştirerek Endülüs'ün düşünce ve kültürel alanına da katkıda bulunmuştur. Bunların yarattığı ortak toplum, edebiyatın ve düşüncenin sergilendiği birleştirici ve bütünleştirici bir yer haline gelmiştir. Bu dönemlerde özellikle başkent Kurtuba hem jeopolitik hem de entelektüel bir merkez olmuştur. Bu yüzden Kurtuba bilim ve kültürel alanında dört şeyi ile ün yapmıştır: Bilim, Emevî Camii, Medînetü'z-Zehrâ Sarayı ve Medînetü'z-Zâhire Sarayı. Dolayısıyla nasıl ki Bağdat, Doğu'da ilim ve hilafet merkezi olmuşsa Kurtuba da ilim ve hilafet merkezi olmuştur.⁴⁶ Ayrıca bunlardan başka Kurtuba Ulu Camii, Tuleytula Babu Merdüm Camii, el-Hamra Sarayı, Alkazar Sarayı, Malaga Kalesi, Giralda kulesi de sayılabilir. Öte yandan dağılan Endülüs topraklarını tek çatı altında toplayan III. Abdurrahman, Endülüs topraklarında dağılmış olan birliği yeniden kurmuş ve İspanya'da otoritesini güçlendirmiştir. Bundan hareketle en önemli parametre olan eğitim boyutuna önem vererek eğitimin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Endülüs Emevi Devleti'nin alim

⁴⁴ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 31-32.

⁴⁵ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 33.

⁴⁶ Engin Beksaç, "Endülüs", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1995) 11/225-232.

kişiliğiyle tanınan en büyük hükümdarı III. Abdurrahman öldükten sonra yerine oğlu II. Hakem geçmiştir.⁴⁷ 961-976 yılları arasında halife II. Hakem'in yönetiminde, önceki dönemlerde sağlanan iç istikrar devam etmiş ve dış ilişkilerde İspanyol krallıkları karşısındaki üstünlük korunmuştur. Ancak bu dönemin asıl önemli gelişmesi ilim ve sanat alanında yaşanmış ve Endülüs bu dönemde İslam medeniyetinin en aktif merkezi haline gelmiştir.⁴⁸

Babasından geri kalmayan oğlu, devraldığı medeniyeti koruyarak özellikle ilim ve sanat alanında ileriye görmüş ve Endülüs bu dönemde İslâm medeniyetinin en aktif, en etkili ve en parlak temsilcisi olmuştur.⁴⁹ Ayrıca II. Hakem'in kütüphanesinin dünyada bir benzerinin olmadığı söylenir. Bu kütüphanede, 400 bin el yazması eser bulunmakta ve bunların adlarının yazılı olduğu 44 ciltlik bir kataloğun varlığı da gelen bilgiler arasındadır. Dolayısıyla Endülüs'teki yöneticiler, ilme duydukları sevgi ve âlimlere duydukları saygı sayesinde İslam dünyasındaki âlimleri oraya toplamayı başarmışlardır. Bu âlimler sayesinde Endülüs halkında da bilime, bilgiye, âlimlere ve kitaplara karşı büyük bir sevgi oluşmuştur.⁵⁰

II. Hakem'in vefatının ardından, henüz çocuk yaşta olan oğlu II. Hişâm'ın (976-1009) tahta çıkmasını fırsat bilen Hâcib İbn Ebû Âmir ve iki oğlu Abdülmelik ile Abdurrahman, iktidarı ele geçirerek kendi adlarını taşıyan Âmirîler dönemini başlatmıştır. İbn Ebû Âmir'in yıldızı, aslında II. Hakem döneminde parlamaya başlamıştır. İbn Ebû Âmir, hâciblik makamında olmasına rağmen "Mansûr" unvanını kullanmış, kendi adına para bastırmış, hutbe okutmuş ve resmi yazıları genellikle kendisi imzalamıştır. Bu durum, onun fiilen halife gibi hareket ettiğini ve iktidarı elinde tuttuğunu gösterir. İbn Ebû Âmir, bu fiili otoriteyi ustaca kullanarak içerideki muhalefeti bastırmış ve kuzeydeki Hristiyan krallıklara karşı başarılı seferler düzenlemiştir. Oğlu Abdülmelik de hâcib olarak başarılı bir yönetim sergilemiştir.

⁴⁷ Mehmet Özdemir, "Hakem II", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/174-175.

⁴⁸ Özdemir, "Endülüs", 11/211-225.

⁴⁹ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmî Kişiliği", s. 26.

⁵⁰ Şule Burcu Çam, "İbn Hazm'da İrade Ve İnsanın Hürriyeti Problemi" (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), s. 34.

Ancak 1008 yılında Abdülmelik'in yerine kardeşi Abdurrahman geçince Endülüs'teki III. Abdurrahman döneminde sağlanan istikrar birden bozulmuştur.⁵¹

Daha sonraki dönemlerde Kurtuba'da başlayan isyanlar kısa sürede tüm Endülüs'e yayılmış ve nihai olarak hilafet sona ermiştir. Hicrî 422 yılında Kurtuba halkı, hilâfetin kaldırıldığını ve şehrin yönetiminin Vezir Ebu'l-Hazm b. Cuhûr'a devredildiğini ilan eden bir bildiri yayınlamıştır. Bu olayın sonucunda Endülüs'ün farklı bölgelerinde büyük kargaşa ve karışıklıklar yaşanmıştır. Endülüs Araplar, Berberîler ve Saklebîler gibi farklı etnik gruplar arasında bölünmüştür. Ortaya çıkan otorite boşluğunun doğal bir sonucu olarak Endülüs Emevi Devleti'nin çöküşü üzerinde birçok küçük devlet kurulmuş ve Endülüs tarihinde "Mülûkü't-Tavâif" (1031-1090) olarak bilinen yeni bir dönem başlamıştır. Bu siyasi çalkantılı dönemde yetişen, hatta devlet yönetiminde görev alan İbn Hazm, süregelen siyasi çöküşü görmüş, Emevi hilafetinin tekrar ihyası için çağrıda bulunmuş ancak sonuç alamamıştır. Bir dönem tek vücut olan Endülüs artık birbiriyle savaşılan devletçiklere bölünmüş ve bunu gören Hristiyan krallarının, bu Müslüman devletçikleri üzerinde etkileri ve kontrolleri gün geçtikçe artmıştır.⁵²

1.5.1.2. İktisadi Yapısı

Endülüs, özellikle III. Abdurrahman döneminde Avrupa'nın en kalabalık ve en müreffeh ülkesi haline gelmiştir. I. Abdurrahman tarafından temelleri atılan ve sonraki hükümdarlar tarafından genişletilen Kurtuba Camii, diğer camiler, hanlar, hamamlar ve çarşılarıyla başkent Kurtuba'nın ihtişamını tüm dünyaya göstermiştir. III. Abdurrahman'ın yaptırdığı Medînetü'z-Zehrâ ve Hâcib İbn Ebû Âmir'in inşa ettirdiği Medînetü'z-Zâhire sarayları, adeta birer küçük şehir gibi görünmüştür. Bu dönemde Kurtuba'yı ziyaret eden bir Alman şairi burayı, dünyanın incisi olarak tanımlamıştır. Ülkedeki istikrarın sarsıldığı dönemler dışında, hazinenin gelirleri sürekli bir artış göstermiştir. Endülüs'ün ulaştığı bu zenginliğin temelinde, tarım, ticaret ve imalât alanlarında sağlanan gelişmeler yatmaktaydı. Fetih sonrası yapılan toprak reformları

⁵¹ Özdemir, "Endülüs", 11/211-225.

⁵² Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 28.

sayesinde küçük çiftçiler güçlendirilmiş ve toprağın işletilmesine dair yeni düzenlemelerle çiftçilerin daha verimli çalışması sağlanmıştır. Ayrıca Doğu ve Kuzey Afrika'daki ziraî gelişmeler Endülüs'e aktarılmış ve sulu tarımda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.⁵³

Endülüs, Avrupa'nın en zengin ve gelişmiş bölgelerinden biri olarak imâlât sanayisinde önemli bir yere sahipti. Kurtuba'da dokumacılık oldukça ileri bir seviyeye ulaşmıştı ve burada yaklaşık on üç bin dokuma işçisinin çalıştığı rivayet edilmektedir. Ayrıca, diğer şehirlerde de dokumacılık faaliyetleri sürdürülmekteydi. Çin'den getirilen ipek böcekleriyle Endülüs'te ipek üretimi yaygınlaştırılmıştır. Almaria ise cam, pirinç ve bakırdan mutfak eşyası yapımı ile tanınmaktaydı. Bunun yanı sıra, Kurtuba'da dericilik sanayisi de oldukça gelişmiştir.⁵⁴

Endülüs'teki halkın refah seviyesi ve alım gücünün ülkedeki siyasi huzur ve güvenlikle paralellik göstermektedir. Siyasî huzur ve güvene dayalı ortamın beraberinde, ekonomide iyileşme ve düzelmeye gözlenirken siyasi kaos, kargaşa ve savaş dönemlerinde ekonomide gerileme ve düşüş yaşanmaktaydı. Aslında Endülüs'ün jeopolitik konumuna bakıldığında kara ve deniz ticareti çok güçlüydü. Üç tarafı denizlerle çevrili olan İspanya'da, ticaretin ve özellikle en uzun kıyı şeridinde sahip olmasının, deniz taşımacılığının gelişmiş olmasını sağladığı en önemli avantajlardan biridir. Bu avantajını kullanarak çevredeki ülkelerle yaptığı ticaret anlaşmalarıyla kısa sürede huzur ve refah ortamını yakalamıştır. Bu yüzden İbn Hazm'ın yaşadığı Âmirîler dönemi boyunca, siyasî arenada huzur ve güven ortamının sağlanmasından dolayı halkın ekonomik durumu oldukça iyi bir düzeydeydi. Özellikle Müslümanların buradaki hakimiyetiyle beraber ve ayrıca bilimi teşvik eden İslam dini, tarımın gelişmesi açısından teşvik edici bir rol oynamıştır. Bunun yanında tarım açısından da arazinin uygunluğu ve gayet verimli olması da ticarete avantaj sağlamıştır. Nitekim Âmirîler döneminde tarımın geliştirilmesi için ilmi metot ve yöntemlere ağırlık verilmesi zenginliğin artmasına da vesile olmuştur. Huzurun, güvenin ve istikrarın hakim olduğu bölgelerde ticaretin hızla arttığı ve bu sayede

⁵³ Özdemir, "Endülüs", 11/211-225.

⁵⁴ Çam, "İbn Hazm'da İrade ve İnsanın Hürriyeti Problemi", s. 31-32.

refahın halka yayıldığı görülmektedir. Benzer şekilde güven ve istikrarın yok olduğu yerlerde ise halkın hızla yoksullaştığına tanık oluruz. İbn Hazm'ın yaşadığı Endülüs'te de durum farklı değildi. Âmirîler Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan fitne olayları ve sonrasında Mülûkü't-Tavâif döneminde yaşanan siyasi kargaşa ve iç savaşlar, Endülüs halkının ekonomik durumunu oldukça kötüleştirmiştir. Bu durumun sebepleri arasında Mülûkü't-Tavâif dönemi yöneticilerinin kötü yönetimi, eğlence ve israfın artması, iç savaşlar nedeniyle şehir ve kasabaların tahrip olması ve bütçe açığını kapatmak için ağır vergilerin konulması gibi etkenler yer almaktadır.⁵⁵

1.5.2. İbn Hazm Döneminde Entelektüel ve Bilimsel Faaliyetler

İbn Hazm'ın dönemi (994-1064), İber Yarımadası'nda Müslümanların hakimiyetinde olan Endülüs'te bilimsel ve kültürel hareketlerin zirve yaptığı bir dönemi temsil eder. Bu dönem, İslam dünyasında bilimin ve düşüncenin büyük ilerlemeler kaydettiği bir çağdır. Bu dönemde farklı disiplinlerde yapılan çalışmalar, İslam dünyasında ve Avrupa'da bilimin gelişimine büyük katkılar sağlamıştır. İbn Hazm, bu bilimsel ve düşünsel hareketlerin önemli bir temsilcisi olarak, eserleri ve fikirleriyle dönemin entelektüel atmosferine büyük katkıda bulunmuştur. Avrupa'da Rönesans hareketlerinin başlamasında bu dönemin etkisi olduğu da inkar edilemez. Endülüs'te farklı ırklardan gelen halk, İslam sayesinde birlik ve beraberlik içinde yaşamıştır.⁵⁶

Müslümanların uzun zamandır bilinen ilim ve sanat sevgisi bu dönemde de kendini göstermiş ve mevcut tüm bilim dallarıyla ilgilenmelerinde önemli bir etken olmuştur. Emevi halifeleri, özellikle Abdurrahman b. el-Hakem liderliğinde bilimi teşvik etmişler ve bilim adamlarının itibarı artmıştır. Matematik, astronomi, hadis, hukuk, tarih ve edebiyat gibi alanlarda derinlemesine bilimsel araştırmalar yapılmış ve önemli eserler ortaya çıkarılmıştır. Bu süreçte, Endülüs'teki ilim ortamının gelişimine sadece devlet başkanlarının ve halifelerin teşvik ve desteği değil, aynı zamanda Doğu'dan gelen bilim adamlarının da önemli katkısı olmuştur. Bazı Endülüs bilginleri,

⁵⁵ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 37.

⁵⁶ İbn Hazm, **Güvercin Gerdanlığı**, s. 53.

Doğu'ya giderek eğitim aldıktan sonra dönüş yaparak bu bilgiyi yerel ortama aktarmışlardır. Örneğin Yahya b. Yahya el-Leysi'nin Medine ve Mısır'daki eğitim deneyimleri bunlara örnek olarak gösterilebilir. İbn Hazm'ın yetiştiği dönem, Emevi hanedanının zirvede olduğu bir zamandır ve o dönemin ilim ve kültür hazinelerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Bu süreçte, felsefî eserlerin Arapça'ya çevrilmesi ve Yunan düşüncesinin Endülüslü Müslüman düşünürler tarafından özgün eserlere dönüştürülmesi de önemli bir gelişmedir. İbn Hazm, bu dönemin bilgin ve düşünürlerinden *Fadailü 'l-Endülüs* ve *Tavku 'I-Hamame* gibi eserlerinde bahsetmiş ve kendi yetiştiği ortamı detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Son olarak Endülüs'te Yahudi ve Hristiyan düşüncelerinin de etkili olduğu bilinmektedir. Birçok ileri gelen bilginin Mu'tezile düşüncesine mensup olduğu söylenmektedir. Bu da dönemin düşünsel çeşitliliğini ve zenginliğini göstermektedir.⁵⁷

İbn Hazm'ın yaşadığı dönem, siyasal kargaşanın oldukça yoğun olduğu bir dönemdir; ancak bu dönem, bilimsel ve düşünsel hareketlerin de bir o kadar yoğun olduğu bir dönemdir. İbn Hazm'ın oğullarından Ebu Rafi' el-Fazl (ö. 479/1086), bilgisiyle tanınan bir yazardır. Ebu Üsame Yakub (ö. 474/1081) ve Ebu Süleyman el-Mus'ab (ö. 460/1068) ise babalarının ilmini yaymalarıyla bilinirler.⁵⁸

⁵⁷ İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, s. 53-54.

⁵⁸ İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, s. 55.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HAZM'IN EL-FASL'I VE MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ

İbn Hazm kelim, dinler tarihi, fıkıh, hadis, felsefe, mantık, dil ve edebiyat gibi çeşitli alanlarda yüzlerce eser yazmıştır. Fakat, dinler ve mezhepler tarihi alanında yazdığı en önemli eseri kuşkusuz *el-Fasl*'dır. Bu bağlamda, odak noktamızı İbn Hazm'ın öncelikle en önemli eseri olan *el-Fasl*'a çekerek kelim ve mezhepler tarihçiliğini detaylı bir şekilde ele almayı amaçlıyoruz; bununla birlikte, incelememizi bu temel eser üzerinden derinleştirerek devam ettireceğiz.

2.1. İbn Hazm'ın *el-Fasl* Adlı Eseri

Endülüs müslüman toplumunun çok yönlü âlimlerinden biri olan İbn Hazm, Endülüs İslam kültürü ekseninde kendi dönemini lâıykıyla temsil ederek dinler tarihi alanında ıgır açan bir şahsiyet olmuştur. Kaleme aldığı eserlerin çokluğu dikkate alındığında, onu dinler tarihi alanında haklı bir şörete kavuşturduğu en önemli eseri *el-Fasl* adlı eseridir. Bu eser, Endülüs bölgesindeki İslam mezheplerine ait yaklaşım tarzı ve diğer din mensuplarına yönelik fikirlerin tespit edilmesinde önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla hakikatin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle dinler ve mezhepleri ele almadan önce epistemolojik ve ontolojik sorulara yer veren *el-Fasl*'da, daha önce benzer çalışmalarda yer verilmeyen İslam dışı din ve mezheplerin karşılaştırmalı incelemesine yer verilmiştir. Eserin objektifliğinin ve özgünlüğünün delili olarak sunulabilecek kutsal kitap metinleri, sistematik bir yöntem kullanarak, birden fazla yaratıcıya inanan farklı din ve mezheplerin ortak yönlerini tespit etmek ve bunları buna göre sınıflandırmak, başta doğa felsefesi olmak üzere kelamcıların eleştirilerini de dahil etmek, *el-Fasl*'ın dikkat çeken özelliklerinden biridir. Nitekim *el-Fasl*, keskin yazısı ve son derece gelişmiş eleştirel yetenekleriyle tanınan İbn Hazm'ın kişiliğini ve bilimsel vasıflarını ortaya koyan bir eserdir. Çünkü İbn Hazm bu eserinde hem kelim alanında hem de mezhepler tarihi açısından İslam dini hakkında değerli bilgiler vermiştir. Ayrıca Yahudilik, Hristiyanlık ve felsefi konularla ne kadar derinden ilgilendiğini de gösteriyor. Bu nedenle bu bölgedeki dini düşünce tarihine dair araştırmalarda bulunan herkesin bir şekilde müracaat etmek durumunda kaldığı bir eser olagelmıştır.¹

¹ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", 105-110; Yavuz, "el-Fasl", 12/462-463.

2.1.1. *el-Fasl*'ın İsimlendirme Problemi

Dinler ve mezheplere dair en önemli eserlerden biri olan İbn Hazm'ın yazmış olduğu *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* adlı eserin tam adı, kaynaklarda *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ârâ ve'n-Nihal*, *el-Milel ve'n-Nihal*, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, *el-Fasl beyne Ehli'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, *el-Fasl beyne Ehli'l-Ârâ' ve'n-Nihal*... şeklinde geçmektedir. Bu nedenle, eserin genel anlamda adlandırılması konusunda bir anlaşmazlık yoktur. Ancak, eserin adının nasıl okunacağına dair tartışmalar ve farklı görüşler mevcuttur. Bu tartışmanın odak noktası, eserin adında geçen “f-s-l” sözcüğünün nasıl telaffuz edileceği üzerindedir. Yazma nüshalarda, eserin isminde geçen “f-s-l” sözcüğüne hareke konulmadığı için her iki okuyuşa da imkan vermektedir. Bu sözcük Arapça dilbilgisi ve dil tarihi açısından önemli noktalara işaret ederek “f-s-l” kökünden türetilen kelimelerin çoğul yapıları ve kullanımları üzerinde duruluyor. Özellikle “fasl” kelimesinin doğru okunuşu ve çoğulunun “fusûl” olduğu vurgulanıyor. Bu durum, dilin yapısını anlamak ve doğru kullanmak için önemli bir ayrıntı olarak karşımıza çıkıyor. Metnin sonunda da, “fasletün” kelimesinin çoğulunun “fisal” şeklinde olduğu ve bu yapının Arapça dil kurallarına uygun olduğu belirtiliyor. Bu tür incelikler, dilbilgisinin hassasiyetini ve doğruluğunu korumak adına üzerinde durulması gereken noktaları gösteriyor. Bu da şunu gösteriyor; metin, dil bilimciler ve dil meraklıları için önemli bir tartışma konusu sunuyor ve dilin doğru kullanımıyla ilgili bilinçlenmeyi teşvik ediyor.² Ancak hiçbir kaynakta kelimenin ‘el-fisal’ şeklinde kullanılmadığını eserin ismini *el-Fasl* olarak okumanın, eserin müellifinin de eseri yazma amacı olan hak ile batılı ayırma gayesine uygun düştüğü görülmektedir.³

Dahası diğer önemli alimlerin de eserlerini yazarken İbn Hazm'dan etkilendikleri söylenebilir. Ebu Hamid Muhammed el-Gazzali (ö. 505/1111), *Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendeka* adlı eserinin ismini, İbn Hazm'ın etkisiyle belirlemiştir. Endülüslü önemli bir âlim olan İbn Rüşd de benzer şekilde meşhur eserine *Faslü'l-Makal fî ma beyne'l-Hikme ve's-Şeria mine'l-İttisal* ismini vermiştir. İbn Hazm, bu eserini hakikati ortaya koyma amacıyla kaleme aldığını

² Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 111-112.

³ Yavuz, “el-Fasl”, 12/462-463.

belirtmiş ve eseri için *el-Fasl* ifadesini, hak ile bâtılı ayırt etme anlamında kullanmış olması kuvvetle muhtemeldir.⁴

Bu noktada dikkate alınması gereken bir diğer konu da “milel” ve “nihal”⁵ kavramlarıdır. Bu kavramlar, İslam mezhepleri tarihinin önemli terimlerindendir. Bu kavramların müellif tarafından hangi anlamda kullanıldığı veya eseri kaleme alırken müellifin kastettiği anlam hakkında sorular üzerinde durmak, müellifin fikirleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayabilir. Dolayısıyla İbn Hazm, *el-Fasl* adlı eserinde Tevrat ve İncillerin eleştirisiyle ilgili bölümü tamamlayıp İslam mezheplerine geçtiği noktada şu ifadeyi kullanmaktadır:⁶ “Yüce Allah’ın yardımıyla dinler (milel) hakkında yaptığımız açıklamayı tamamladık. Şimdi yine yüce Allah’ın desteğiyle, Müslüman topluluklarının çeşitli fırkalarını (nihal) incelemeye başlayacağız.” İbn Hazm’ın ‘milel’ terimiyle İslam dışındaki tüm dinleri, ilahi veya beşeri farkı gözetmeksizin ifade ettiği anlaşılıyor. ‘Nihal’ terimini ise İslam içindeki mezhepler veya fırkalar, doğru ya da yanlış olmalarına bakılmaksızın, ifade etmekte kullandığı söylenebilir.⁷

2.1.2. Eserin Yazılış Amacı

İbn Hazm kendinden önceki dönemlerde kaleme alınan mezhepler tarihi eserlerini yeterince açık ve usluflu yazılmadığı, anlaşır olmaktan uzak oldukları, mezhepler ve dinler konusunda gerekli hassasiyetleri gösteremedikleri ve eleştirmediklerinden dolayı hem bu alanlardaki eksiklikleri kapatmak hem de bunları açık ve anlaşılır hale getirmek için orta halli bir eser yazma gereği görmüştür. Ayrıca, İslam inancını korumak ve savunmak için Yahudi ve Hristyanların ileri sürdükleri

⁴ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 113.

⁵ “nihal” kelimesi, ‘din’ anlamında kullanılmakla birlikte, ‘milel’ ile ‘nihal’ arasındaki fark, ‘nihal’in ‘milel’ kadar kapsamlı olmamasıdır. ‘Nihal’ terimi, belirli bir milletin (din) içindeki inanç akımlarını (fırka) ifade eder. Bu nedenle, ‘nihal’ zamanla belirli bir dinin içinde ortaya çıkan doktrinlere ve gruplara işaret eden bir terim haline gelmiş ve ‘zümre’ ya da ‘mezhep’ anlamını kazanmıştır. İbn Hazm da nihle ve nihali “fırka” mânasında kendi eserinde kullanmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, “Milel ve Nihal”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (Ankara: TDV Yayınları, 2020), s. 58-60.

⁶ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 115.

⁷ İbn Hazm, **el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi**, mlf. Halil İbrahim Bulut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017: 2/10; Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 115; Halil İbrahim Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2022, s. 32-33.

iddialarını çürütmek amacıyla bu eseri kaleme almıştır.⁸ Başka bir ifadeyle bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“İnsanlar dinler ve mezhepler hakkında pek çok eser kaleme aldılar. Ancak bazı yazarlar, konuyu gereksiz yere uzattı, ayrıntılara daldı ve yanıltıcı ifadeler kullandı. Bu, anlamayı zorlaştırdı ve bilgi eksikliğiyle inanmaya neden oldu. Diğer yazarlar ise konuları fazla kısaltıp meseleleri yüzeysel ele aldı ve önemli karşıt görüşleri göz ardı etti. Bu şekilde hem açıklamada yanıltma oldu hem de okurun hakkını gözetmeyen bir yaklaşım sergilendi. Çoğu yazar, sözlerini anlaşılması güç bir şekilde sundu ve manaları dağınık bir biçimde ifade etti. Bu durum, hem kendi dönemlerinde hem de sonraki dönemlerde övgüye değer bir çaba olarak değerlendirilemez.”⁹ Dahası, eserin yazılış amacını dört madde halinde kısaca özetlemekte fayda vardır:¹⁰

I. Bu eseri yazma amacı, bazı haksızlıkları gidermektir. Zira bazı yazarlar, milel ve nihâl hakkında yazdıkları eserlerde çok detaylı bilgiler sunmuş, marjinal görüşleri öne çıkarmış ve bunları tüm mezheplere genelleyerek mezhep mensuplarına haksızlık etmişlerdir. Diğerleri ise özet bilgiler vererek veya bazı konuları göz ardı ederek mezhepler konusunda doğru ve yeterli bilgi sunmaktan uzak kalmışlardır. Oysa mezhepler hakkında sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için doğru ve yeterli bilgiye sahip olmak şarttır. İbn Hazm işte bu gerekliliği karşılamak amacıyla bu eseri kaleme almıştır.

II. Yazdığı eserlerle Müslümanların kâfirler karşısındaki mukavemetini güçlendirmeye çalışmıştır. Zira onun yaşadığı dönemde, çeşitli sebeplerden dolayı Müslümanlar, İspanyol Hristiyanları karşısında zafiyete uğramışlardı. İbn Hazm, Hristiyanları, kutsal kitaplarını ve kültürlerini eleştirerek bir bakıma Müslümanları uyarmaya çalışmıştır.

⁸ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 103.

⁹ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 103. Bkz. İbrahim Gürbüz, “İbn Hazm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/56-57.

¹⁰ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 103-105.

III. O yaşadığı dönemde kendisine cephe alan, dışlayan ve itham eden bazı fakihleri eleştirmek için eserler kaleme almıştır. Aynı zamanda yöneticileri uyarmak, hatalarını göstermek ve sosyal, kültürel ve ahlâki çöküntüyü önlemek amacıyla da eserler yazmıştır.

IV. Dahası ve en önemlisi o, tarafsız bir âlim değildir; hakikatin ortaya çıkmasını ve hak ile bâtılın ayırt edilmesini hedeflemiştir. Amacı Ehl-i Sünnet'in faziletlerini açıklamak, fırka-i nâciyenin Ehl-i Sünnet olduğunu ortaya koymak ve bu fırkaya muhalefet edenlerin bid'at ehli olduklarını izah etmektir.

2.2.3. Eserin Önemi

el-Fasl hakkında Doğulu ve Batılı araştırmacıların yaptığı değerlendirmelere kısaca yer verilmesi, bu eserin dinler ve mezhepler tarihi içindeki yerini daha net bir şekilde ortaya koyacaktır.¹¹ *el-Fasl*'ın önemini birkaç maddeyle ortaya koymak mümkündür:

I. Spinoza, Kitâb-ı Mukaddes'in tahrif edildiğini savunur ve XVI. yüzyılda felsefenin bu konuda eleştirilerde bulunduğunu ileri sürer. Ancak İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eseri, Tevrat ve İncil'in bilimsel eleştirisini yaparak bu konuda yazılmış ilk eser olarak kabul edilir ve bu çalışma Spinoza'dan yaklaşık 600 yıl önce yapılmıştır.¹²

II. İbn Hazm'ın çeşitli dinlerin inanç esaslarını karşılaştırması nedeniyle mukayeseli dinler tarihinin kurucularından biri olarak değerlendirilmektedir. Avrupa'da mukayeseli dinler tarihi çalışmalarına XIX. yüzyılda başlanmış olması göz önüne alındığında, İbn Hazm'ın bu alandaki başarısının önemi daha iyi anlaşılacaktır.¹³

¹¹ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", 105-105.

¹² Gürbüz, "İbn Hazm", 20/56-57; Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", 105.

¹³ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 105.

III. Aristo ve Yeni Eflâtuncular'ın âlemin kıdemi hakkındaki iddialarını, Eş'ari'den Gazzalî dönemine kadar geçen süre içinde ilk reddeden kişi İbn Hazm olmuştur.¹⁴

IV. Mağribli düşünür Muhammed Âbid Câbiri (1936-2010), İbn Hazm'ı dini mantık ilkelerine dayandırarak yeni bir eleştirel yaklaşım geliştiren ve böylece yeni bir çığır açan kişi olarak değerlendirmektedir.¹⁵

Yukarıdaki hususları belirttikten sonra, *el-Fasl*'ın önemini daha da vurgulamak ve eserin hem dinler tarihi hem de mezhepler tarihi açısından önemini anlamak için birkaç noktayı belirtmekte fayda vardır:

İbn Hazm'ın dinler tarihi alanındaki en önemli eseri *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* olduğuna daha önce değinmiştik. Dolayısıyla İbn Hazm, bu alanda birçok eser yazılmış olduğunu belirtir, ancak bazıları gereğinden fazla uzun olduğu için anlam karışıklıklarına yol açmış ve konuların doğru anlaşılmasını engellemiştir. Diğer bazı eserler ise çok kısa olduğu için birçok tartışma göz ardı edilmiş ve bu durum, okuyucunun yeterince bilgilendirilmesini ve İslam'a yönelik eleştirilerin gereken şekilde cevaplanmasını zorlaştırmıştır. Bu yüzden gördüğü lüzum üzerine Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam fırkalarını ele alan, ama bu tür eksiklikleri olmayan orta hacimde bir kitap yazmak istemiştir. Eserinde, Yahudilerin ve Hristiyanların kutsal kitaplarını ve İslam fırkalarının bazı görüşlerini eleştirmiş; sataşmacı, sert ve katı bir üslup kullanmıştır.¹⁶

Eser, dinler ve mezheplerin yanı sıra pek çok kelimî meseleyi de ele almaktadır. Özellikle Yahudilik ve Hristiyanlık üzerine yaptığı alıntılar ve eleştiriler ile İslam mezhepleri hakkındaki görüşleri oldukça dikkat çekicidir.¹⁷ Ayrıca İbn Hazm, 73 fırka rivayetlerini sahih bulmadığı için, eserinde önceki müelliflerin izlediği

¹⁴ Gürbüzer, "İbn Hazm", 20/56-57.

¹⁵ Gürbüzer, "İbn Hazm", 20/56-57.

¹⁶ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", 109; Ayrıca bkz. Mustafa Akman, "İtikadi Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik ve Özellikleri", **Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 3(2), (Temmuz 2019), s. 169-204.

¹⁷ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 97.

yöntemleri takip etmemiştir.¹⁸ Bu sebepten dolayı *el-Fasl*'ı diğer İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarından ayıran bazı temel hususları belirtmek mümkündür:

I. İbn Hazm, 73 fırka rivayetini isnat açısından sahih kabul etmemiş ve eserini bu görüşe göre tasnif etmemiştir. Oysa bu rivayet, mezhepler tarihi yazım geleneğinde önemli bir etki yaratmış; Ebu'l-Hüseyin el-Malatî (ö. 377/987) ve Abdülkahir el-Bağdadi (ö. 429/1037-38) gibi mezhepler tarihi müellifleri eserlerini bu rivayeti temel olarak kaleme almışlardır.¹⁹ Ayrıca bu konunun ayrıntılı açıklamasına ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

II. İslam mezheplerini iki kategoriye ayırarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at şeklinde tasnif etmiştir. Buna ek olarak, İslam düşüncesinde önemli başlıca ana mezhepler beş olarak tanımlanmaktadır: Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şiiilik ve Haricilik. Bu mezhepler, kendi içlerinde de çeşitli alt gruplara ve fırkalara ayrılmaktadır. İbn Hazm, söz konusu beş ana fırkanın alt kollarını belirlemeyi veya bunların sayısını tespit etmeyi hedeflememektedir. Bunun yerine, dikkate değer bulunduğu konulardan hareketle, bireylerin ve mezheplerin ihtilaflı meseleler hakkındaki tüm görüşlerini kapsamlı bir biçimde sunar. Sonrasında eleştirilerini sıralarken "Ebu Muhammed şöyle dedi" ifadesiyle başlayarak, değerlendirmelerini aktarır. Dolayısıyla İslam fırkalarının İslam'a uygunluğunu, Ehl-i Sünnet'e ne kadar yakın veya uzak olduklarına göre değerlendirmiştir. Örneğin, Mürcie fırkasında Ehl-i Sünnet'e en yakın olanları, Ebu Hanife'nin (ö. 150/767) iman konusundaki görüşlerini benimseyenler olarak belirtmiş; en uzak olanları ise Cehm b. Safvan (ö. 128/746) taraftarları olarak gösterilmiştir. Ayrıca, Mu'tezile fırkası içinde Ehl-i Sünnet'e en yakın olanlar, Hüseyin b. Muhammed en-Neccar (ö. 835/220) takipçileri; en uzak olanlar ise Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf (ö. 841/235) taraftarlarıdır.

III. Her fırka, kendine özgü bir ana fikri (umde) belirlemiştir. Mürcie fırkasının bir mezhep olarak tanımlanmasının temelinde iman ve void konusundaki görüşleri yatmaktadır. Mu'tezileyi diğer mezheplerden ayıran esas ise tevhit ve sıfatlar konusundaki yaklaşımlarıdır. Şia'yı diğerlerinden ayıran temel görüş ise imamet ve

¹⁸ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 110.

¹⁹ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 108.

ashabın fazileti ile ilgili yaklaşımlardır. Aynı şekilde Haricileri diğerlerinden ayıran temel görüşler ise iman ve küfrün mahiyeti konusundadır. Böylece, her mezhebin temel görüşünü belirlemeye çalışır.²⁰

IV. İbn Hazm, Endülüs'te yaşadığı dönemde Mu'tezile, Hadis taraftarları, Şia ve Hariciler ile takipçileri hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan bazı önemli bilgiler sunmaktadır. Bu özellik, eserinin değerini artırmaktadır.²¹

V. Mezhepler tarihi üzerine kaleme alınmış klasik eserlerle mukayese edildiğinde, *el-Fasl* eseri, Mürcie mezhebinin inanç sistemine ayrılan hacim ve detay zenginliği açısından belirgin bir öncelik taşımaktadır. Eş'arî²², Mürcie'yi, Şehristânî ve Bağdadi'ye göre daha fazla ayırırken, el-Fasl'da bu mezhebe ilişkin inanç ilkeleri daha fazla ve kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Bu durum, el-Fasl'ın Mürcie üzerindeki etkisini ve derinliğini artırmaktadır.

VI. Fırkaları mezhepler tarihi perspektifinden ziyade bir kelamcı olarak değerlendirir ve fikirlerin gelişim süreçlerinden çok, İslam'a uygunlukları üzerinde yoğunlaşır. Bu nedenle, tarafsız kalamamış; Ehl-i Sünnet anlayışını merkez alarak fırkaları bu kriterle değerlendirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla, betimleyici olmak yerine eleştirel ve taraflı bir yöntem izlediğinden, verdiği bilgileri dikkatlice süzerek değerlendirmemiz gerektiğini hatırlatır.

2.1.4. *el-Fasl*'ın Genel Muhtevası

İbn Hazm ele aldığı dinlerin ve mezheplerin tarihiyle ilgilenmemekle birlikte söz konusu mezheplerin oluşumuna, liderlerine ve düşünce tarihindeki rollerine de tam olarak değinmemektedir. Bu yolu izlemesinin sebebi din ve mezhep ile ilgili temel görüşlere odaklanıyor olmasından dolayıdır. Aslında o, tam bir kelamcı gibi davranarak tevhid inancını teyit etmek, İslam dininin nihai ve kutsal din olduğunu

²⁰ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 109; Ayrıca bkz. İbn Hazm, **el-Fasl**, 2017:2/12-14.

²¹ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 109; Ayrıca bkz. Apaydın, “İbn Hazm”, 20/39-52.

²² Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi)**, trc. Mustafa Öz (İstanbul:Litera Yayıncılık, 2011), s. 137-153.

ispatlamak için başta Tevrat ve İncil olmak üzere dinler ve felsefi sistemlerle ilgilenmiş eldeki tarihi verileri değerlendirmiştir. Hedefine ulaşmak için de eldeki veriyi kullanmıştır. Bu durumda Tevrat'ın tahrif edildiğini, sahih bir kutsal kitabın bulunmadığını, Yahudi dininin Ezra'nın akılda kalan tahrif edilmiş bir metin üzerine kurulduğunu anlatmak için Hz. Musa'dan sonraki Yahudi tarihinin tanıklığına başvurmuştur.²³

Allah'ın varlığının ve evrenin başlangıcının kanıtlanmasıyla başlayan bu eser, Yahudilik ve Tevrat, Hristiyanlık ve İncil, İslam mezhepleri ve bunların temel inanç meselelerine dair eleştirilerini içeren konuları ihtiva eder. İhtiva ettiği konuları dikkate alarak *el-Fasl*'ı dört bölümde incelemek mümkündür.²⁴

Birinci bölüm iki kısımda incelenebilir. Birinci kısımda hakikati bilmek, anlamak metodu üzerinde durularak felsefecilerin öne sürdüğü karşıt görüşleri eleştirdikten sonra Allah'ın varlık esasına geçilir. Burada âlemin öncesiz olduğunu, yani bir yaratıcısı olmadığını dile getirenlerce evrenin kozmolojik delillerine atfedilen itirazlara cevap verildikten sonra âlemin yüce bir yaratıcı tarafından yaratıldığına dair çeşitli deliller belirtilir. Ünlü bir doğa bilimcisi olan filozof Ebu Bekir er-Razi (ö. 313/925) tarafından öne sürülen âlemin yaratılışı ve kozmik varlığın oluşumuna yönelik geliştirdiği sistemin yanı sıra nefis, zaman ve mekân ile boşluğun da yaratıcı gibi ebedi olduğunu ve evrenin çok fazla yaratıcısı bulunduğunu öne sürdüğü çeşitli dini ve felsefi tezleri de eleştirir. İkinci kısımda Brahmanizm'in nübüvvet ve melekleri inkâr etmesine değinerek nübüvvetin gerekliliği ve mûcize ile kanıtı gibi konuların üzerinde durulur, mûcize ile sihir arasındaki farklara değinilir. Ayrıca reankarnasyon inancının İslam inancına aykırı olduğu tenkidinden sonra hayvanlara da peygamberler gönderildiği fikrini de eleştirir.²⁵

İkinci bölümde kendi muhtevastaki tutarsızlıklarını ve çelişkilerini ortaya koyarak Tevrat ve İncillerin tahrif edildiği sorunu ve özellikle Tevrat'ın tahrif ediliş

²³ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 107.

²⁴ Yavuz, "el-Fasl", 12/462-463.

²⁵ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 107-108. Ayrıca bkz. Yavuz, "el-Fasl", 12/462-463.

sürecini geniş bir çerçevede ele almaktadır. Tevrat'ta Hz. Adem'in ilahlığı ve insan oluşuna değindikleri, Hz. Nuh'un çocuklarının yaşları konusunda değişik rakamların olması, Hz. Lut'un kızlarıyla cinsi ilintinin varlığını iddia etmeleri, Mısır'da İsrâiloğulları'nın yerleşme süreleri ile ilgili rivayetlerde farklılık olması, İsrailoğullarının taptıkları buzağının yaratıcısının Hz. Harun olduğunu beyan etmeleri gibi çelişkili ve yanlış bilgiler, Tevrat'ın tahrif edilmiş olduğunu göstermektedir.²⁶

Üçüncü bölümde ise bu kitap, İncillerin içeriği hakkında kapsamlı bir inceleme sunar. Aynı zamanda, Tevrat ile İnciller arasında karşılaştırmalar yapar ve aralarındaki farklılıkları açığa çıkarır. İncil metnindeki çelişkileri inceler ve bu çelişkilerden yola çıkarak İncillerin Hristiyan azizler tarafından yazıldığı sonucuna varır. Ayrıca, erken dönem Şii kaynaklarında dile getirilen Kur'an'ın tahrif edildiği iddialarını Hristiyanlar tarafından kullanıldığını belirtir ve bu asılsız iddialara tek tek cevaplar vererek Kur'an'ın korunmuşluğunu ispatlar. Dolayısıyla İncillerin muhtevası hakkında verilen geniş bilginin yanı sıra Tevrat ile karşılaştırdıktan sonra aralarında pek çok tutarsızlığı ortaya koymaktadır.²⁷ Yine aynı bölümde Hristiyanların İncil dışında dini kitaplarında yer alan bilgilerin yanlışlığı, Hristiyanların, Müslümanlara yönelik eleştirileri ve tepkileri, Hristiyanların Şii rivayetlere güvenmeleri ve bunların yanlışlıkları, dünyanın küresel şekli, İncil'in bu konudaki beyanları ve dünyanın sonunun bilinmeyen zamanlaması gibi sorunları içeren zayıf rivayetlere dayanmaktadır.²⁸

Dördüncü bölümde de İslam mezheplerine yer vermiştir. Bu bölümde konu yelpazesinde Mu'tezile, Mürcie, Şia ve Haricilerin görüşlerine yer vererek mezhepler arasında doğruya en yakın olan mezhebin Ehl-i Sünnet olduğu iddia ederek hak mezhebin görüşlerini delillendirmeye ve diğer mezheplerin görüşlerini de sert bir üslupla çürütmeye çalışmıştır.²⁹ Bu bölümde, farklı inanç gruplarının doktrin sorunlarına odaklanır. Özellikle Şii ve diğer Ehl-i Sünnet dışındaki mezheplerin İslam'a yönelik sapmalarını incelemiştir. Allah'ın birliği ve insan benzerliğinden

²⁶ Yavuz, "el-Fasl", 12/462-463.

²⁷ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 107.

²⁸ Yavuz, "el-Fasl", 12/462-463.

²⁹ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 108.

ayrılması, sıfat kavramının Allah’a atfedilmesi, Allah’a mekân atfı ve istivâ konusu gibi konuları ele almıştır. İlahî isimlerin ve sıfatların anlamlarını tartışmıştır. Ardından, Allah’ın nispeti ve istiva meselesi, Kur’an’ın yaratılması, Kur’an’ın mucizevi yönleri, kader ve kaza, hidayet ve sapma, insan eylemlerinin Allah tarafından yaratılması, Allah’ın adaleti ve iyilikleri, iman ve inkâr, itaatsizlik ve isyan gibi konulara değinmiştir. Son olarak vaatlerin ve tehditlerin değerlendirilmesi, günahkarların adlandırılması ve tekfir meseleleri gibi konularla Ehl-i Sünnet’e muhalif görüşler reddetmiştir. Peygamberlerin günahsızlığı, Hârût ve Mârût’a dair yanıltıcı rivayetlerin yanı sıra meleklerin günahsızlığı gibi konuları da ele alır. Taklidî imanın geçerliliği, fetret döneminde yaşayanların ve sonra tekrar iman edenlerin durumları, ahiret hayatı, inkâr edenlerin kâfir olarak kabul edilmesi, cennet ve cehennem konularını incelemiştir. Ayrıca, imamet, üstünlük ve ashab arasındaki ihtilaflar, kadın ve çocukların halife olamayacağı, ikinci derecede imamın kabul edilebilirliği, halifeliğin şartları, iyiliği emretmek ve kötülükten men etmek gibi konuları ele almıştır. Daha sonra, bid’atçıların kâfirliğe götüren veya mantıksal olarak imkansız olan görüşleri, keramet ve sihrin, varlıkların özünü değiştirmenin imkansızlığı, isim ve isimlendirme arasındaki fark, yaratma ve oluşturma arasındaki ayırma, mana ve haller gibi sıfat teorilerinin eleştirisi, yaratılışın devamlılığı ve Allah’ın evreni sürekli olarak yaratması, cevher ve özelliklerle ilgili hükümler, doğuş ve görünüş konuları, ruhun maddi oluşu, maddelerin sonsuz bölünmesinin olasılığı ve kelamcıların atom teorisinin reddi gibi konuları ele alır. Tüm bu konular, zaruri bilgilerin tümünün reddedilmesi ve delillerin uyumunun reddi gibi konular üzerinde durarak eseri tamamlar.³⁰

2.2. İbn Hazm’ın Mezhepler Tarihçiliği

Mezhepler tarihi üzerine yazılan eserleri incelediğimizde Mezhep tarihçisinin her birinin kendine göre mezheplere ayırdığını, onlara isim verdiğini ve bu ismin altında değerlendirdiğini görüyoruz. Bazı grupların bu terminolojiyi takip ettiğini, diğerlerinin ise bu gruplara yöneldiğini açıkça gösteriyor. Bu İslam Mezhepleri tarihçilerin bir kısmı, takip ettikleri kişilerin ismiyle, bir kısmı savundukları fikirlerle,

³⁰ Yavuz, “el-Fasl”, 12/462-463.

bir kısmı da inanç ve görüşleriyle fikirleri benimsemişlerdir. Dolayısıyla bir siyasi fikir veya hareketin mezhep sayılabilmesi için İslam’a mensup olması, dini veya siyasi konulara odaklanmış olması ve bu odağın bir grup haline gelmiş olması, kendine özgü bir metodolojiye sahip olması gerekir.³¹ Dolayısıyla İbn Hazm, mezhep nedir? Bir oluşumun mezhep sayılabilmesinin şartları nelerdir? gibi konuları ilk ele alan kişi olduğu ve kendisince bir kriter geliştirdiği bilinmektedir. Buna göre bir fikri ya da siyasi oluşumun mezhep sayılabilmesi adına dört şart ileri sürmüştür: **[i]** tevhîd, **[ii]** kader, **[iii]** iman-küfür, **[iv]** İmamet ve nübüvvet (Sahabenin mertebesi)³² şeklinde dile getirmiştir. İbn Hazm’a göre, bu konuların tamamında ya da bir kısmında çeşitli görüşler sunan bir hareketin bağımsız bir mezhep olarak değerlendirilmesi gerekir. Onun bu görüşü kendisinden sonra gelen Şehristani’ye (ö. 548/1155) de öncülük etmiştir.³³ Şehristani (ö. 548/1155) de bu şartları biraz daha genişleterek mezhep olabilmesinin veya mezhep sayılmasının şartlarını şu şekilde açıklamıştır: **[i]** tevhid ve sıfatlar, **[ii]** kader ve adl(adalet), **[iii]** va’d, va’id, esma ve ahkam, **[iv]** sem, akıl, risalet ve imamet.³⁴

İbn Hazm’a göre siyasi veya dini hareketin bağımsız bir mezhep olabilmesi için; Tevhid, kader, küfür-iman, sahabe, erdem gibi temel konulara farklı bir bakış açısı getirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bundan dolayı kendisinden sonra gelen meşhur mezhepler tarihçisi Şehristani’ye (ö. 548/1155) öncülük etmiştir.³⁵ İbn Hazm, dinler ve mezhepler hakkında çok doğru ve objektif bilgiler verilmesi konusunda Şehristani (ö. 548/1155) ile aynı görüştedir; ancak onu farklı kılan, her durumda teolojik hedefleri adına analiz, tartışma ve reddiyeci bir tutum benimsemesi onu diğerlerinden ayıran en önemli özelliği olmuştur.³⁶

İbn Hazm’ın *el-Fasl*’ı teknik anlamda mezhepler tarihi kitabı olmadığı gibi kronolojik olarak da dinler tarihi kitabı değildir. Fakat bu eserin, geniş anlamda bir

³¹ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 74-75.

³² İbn Hazm, **El-Fasl**, 2/12; Ayrıca bkz. Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 12.

³³ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 12.

³⁴ Şehristani, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 29-30.

³⁵ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 74.

³⁶ Süleyman Sayar, “Dinler Tarihçisi Olarak İbn Hazm Genel Bir Bakış”, *Milel ve Nihal* 6/3 (Eylül 2009), s. 41-79.

mezhepler tarihi derinliğine sahip olduğu söylenebilir. İbn Hazm'ın asıl odak noktası bir mezhebin ne zaman ortaya çıktığı, ne zaman kurulduğu ve geçirdiği süreçler gibi teknik konular değildir. O, İslam mezheplerinin ortak temeline dayanan eleştirel bir yaklaşıma ve bu temelin gerçekte İslam toplumuna getirdiği olumlu veya olumsuz katkılara değer vermiştir. Adeta yaşadığı döneme ayna tutan İbn Hazm'ın, *el-Fasl* eseri sayesinde dini ve mezhebi görüşler hakkında geniş bir bilgi ağına sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca Endülüs medeniyetinin yıkılış sürecine, iç çatışmalara, toplumsal ve siyasi krizlere tanıklık edilmesinin yanında bu krizler karşısında son derece hassas bir İslam âliminin mücadelesine şahit oluyoruz.³⁷

İbn Hazm, *el-Fasl* adlı eserinde İslam düşüncesinde ortaya çıkan Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şia ve Hariciler gibi mezhepleri anlatır. Ancak, bu mezheplerin burada var olduğunu söylemek güçtür. Doğu Müslüman toplumunda mezheplerin bir çoğunun var olmadığı veya önemli bir etki göstermediği gözlemlenebilir. Bu durumun, siyasi yönetimin farklı Müslüman mezheplerin görüşlerine izin vermemesi ve Maliki mezhebi mensuplarının katı tutumu gibi nedenlerden kaynaklandığı düşünülebilir. Buna ek olarak, İbn Hazm'ın bu mezheplerden söz etmesi ve Ehl-i Sünnet haricindeki görüşleri sert bir şekilde eleştirmesi, bu mezheplerin fikirlerinin Endülüs'te tanındığını göstermektedir.³⁸

Mezhepleri ehl-i hak ve ehl-i bid'at olarak sınıflandıran İbn Hazm, Ehl-i Sünnet'i, ehl-i hak kabul ederek diğerlerini de ehl-i bid'at kategorisine yerleştirmiştir. Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olanlar, “öncelikle sahabelerdir. Onları takiben sahabelerin izinden giden tabiin'in önde gelenleri gelir. Daha sonra ise Ehlü'l-Hadis ve günümüze kadar onlara bağlı kalan fakihler ve dünyanın dört bir yanında onların yolunu izleyen kimselerdir.”³⁹ İbn Hazm'ın yaptığı bu sınıflandırmaya göre sahabeler, sahabelerin düşüncelerini benimseyen tabiin, Ehl-i Hadis alimleri ve dünyanın her yerinde onların görüşlerini takip eden herkes Ehl-i Sünnet mezhebine dahildir. Bunların dışında kalanlar ise bid'at ehli olarak kabul edilir. Bu nedenle İbn Hazm'a

³⁷ Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 75.

³⁸ Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 75-76.

³⁹ İbn Hazm, *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, trc. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2017) 2/16.

göre Mu'tezile, Şia, Mürcie ve Hariciler Ehl-i Sünnet'in kapsamına girmez.⁴⁰ İbn Hazm'ın mezhepleri nasıl tasnif ettiğine dair bilgileri gelen bölümde vermeye çalışacağız. Burada İslam Mezhepleri Tarihi'nin bazı temel problemlerine, İbn Hazm'ın nasıl baktığına dair bazı açıklamalar yapmak isabetli olacaktır.

İslam Mezhepleri Tarihi'nin en sorunlu alanlarından birisi şüphesiz isimlendirme meselesidir. Bu mesele mezheplerin ortaya çıktığı ilk dönemlerden başlayıp günümüze kadar süregelen temel problemlerinden biri olma özelliğini taşımaktadır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de dini toplumsal veya politik hareketlerin adlandırılmasında önemli sorunlar yaşanmış ve bu sorunlar varlığını sürdürmektedir. Her dini hareketin kendi tanımı ile dışarıdan yapılan tanımlamalar arasında farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu durum, İslam mezhepleri ve fırkaları ile modern İslami hareketlerin isimlendirilmesine de yansımıştır. Klasik kaynaklarda mezheplerin adlandırılması konusunda genel kabul görmüş ölçütler veya yöntemler belirlenememiştir. Bu nedenle bir mezhebin, bir geleneğin ya da bir grubun hangi isimlerle anıldığı, bu isimlendirmenin ne anlama geldiği, bu ismin verilme gerekçesinin ne olduğu, verilen ismin kendileri mi yoksa muhalifleri tarafından mı verildiği, verilen bu isimlerin ne zaman ve hangi olaylarla bağlantılı olarak verildiği; grubun, ekolün isimlendirilmesinde zamana ve mekana göre yaşanan değişikliklerin kayda alınıp alınmadığı gibi hususlar Mezhepler tarihi araştırmacılarının üzerinde önemle durduğu alanlardır.⁴¹

Mezhepler, başlangıçta muhalif gruplar tarafından kendilerine verilen isim ve lakapları reddetmiş ancak daha sonra bu isimleri farklı anlamlar yükleyerek benimsemişlerdir. Örneğin Hariciler, muhalifleri tarafından verilen ismi reddetmiş ve Kur'an'dan ilham alarak kendilerini 'Şurat' olarak adlandırmışlardır. Ancak zamanla,

⁴⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/11-16.

⁴¹ Sönmez Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş** (İstanbul:Değerler Eğitim Merkezi, 2013), 128; Bulut (ed.), **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri**, 17-30;.

‘Harici’ adını da haksızlığa ve zulme karşı direnenler anlamında kullanmaktan çekinmemişlerdir.⁴²

Fırkaların sayısını 73’e tamamlamak amacıyla yapay alt kollar üretilmiş, bu süreçte fırkaların oluşturulması ve isimlendirilmesi eşzamanlı olarak gerçekleştirilmiştir. Bazı fırkalar, toplumsal olarak örgütlü bir yapıyı ifade etmekle birlikte, çoğu 73 fırka sayısını tamamlamaya yönelik rastgele isimlerle ortaya konulmuştur.⁴³

İbn Hazm ise, İslam mezheplerinin ortaya çıkışında sosyal, siyasi, dini ve tarihî sebeplerin etkisinin büyük olduğunu ifade etmiştir. Örneğin Şii mezheplerinin ortaya çıkış sürecini ele alırken, kâdim İran kültürünün etkisine dikkat çekmiştir.⁴⁴

İbn Hazm’a göre Şii fırkasının İslam dininden ayrılımalarının temel nedeni Farslılar/İranlılardır. Farslılar güçlü bir krallığa sahipti ve tüm milletlere karşı büyük bir nüfuzları vardı. Kendilerini ayrıcalıklı ve soylu olarak görüp, diğer insanları ise köle olarak kabul ediyorlardı. Arapların sayesinde bu büyük devletleri yıkılınca, Farslılar için oldukça ağır bir darbe oldu; zira Araplar, Farslıların önemsemediği bir topluluktu. Bu durum, Farslıların meseleyi büyütmelerine neden oldu. İslam’a karşı birçok kez hileli yollara başvurmaya çalıştılar, ancak her defasında yüce Allah hakkı galip kıldı.”⁴⁵

İbn Hazm’ın bu alandaki özgün yaklaşımı, mezhepleri itikadi ve görüşsel farklılıklarına göre isimlendirmesidir. Bid’at olarak kabul ettiği grupları genellikle inanç temeline dayanarak ayıran İbn Hazm, “Bu görüşü benimseyenler şunlardır.” şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Ebu Hanife (ö. 150/767) ve Eş’ariler’i Mürcie fırkasına dahil etmesinin nedeni, “onların amelleri imandan saymamalarıdır.”⁴⁶ Öte

⁴² İlyas Üzümlü, “Mezhep”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/526-532.

⁴³ Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 54-59.

⁴⁴ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 75; Ayrıca bkz. Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 197-198.

⁴⁵ Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 75.

⁴⁶ İbn Hazm, **el Fasl**, 2/738.

yandan, Eş'ari (ö. 324/935) ve Şehristani (ö. 548/1153), mezhepleri mensup oldukları şahısların isimlerine göre sınıflandırmaktadır.

İbn Hazm'ın bu konudaki özelliği, konuya kendi inanç ve görüşlerine göre isim vermesiydi. Bid'at saydığı mezhepleri esas olarak inançlarına göre ayıran İbn Hazm, 'bu görüşü kabul edenler de onlardandır.' söylemi belirtmesi ve Ebu Hanife (ö. 150/767) ve Eş'arileri, Mürchie mezhebine katılmaya zorlamasının nedeni amelleri imanın bir parçası olarak görmemesiydi. Ayrıca Eş'ari (ö. 324/935) ve Şehristani (ö. 548/1153), kendilerini ait oldukları şahıslara göre adlandırdılar.⁴⁷

2.3. 73 Fırka (İftirak) Hadisi

İslam tarihinin en çok tartışılan ve dikkate değer bir literatür kaynağı olan İftirak hadisi, hakkında müstakil eser ve risaleler yazılan rivayetlerden biri olup, hakkındaki tartışmaların gündeminde kalmayı başarmış önemli bir rivayettir. Bu tartışmaların temeli, kısmen rivayete dayansa da hadislerin anlaşılması ve yorumlanması açısından önemlidir. Bu sayede hadislerin İslam geleneğindeki değerinin ve hizmet ettiği fonksiyonun, kimler tarafından reddedildiğini, sahih hadis konusundaki güvenilirliğin ne olduğu daha iyi anlaşılabilirliğine inanılmaktadır.⁴⁸

Ümmetin 73 fırkaya bölüneceği hadisi tarihi boyunca iki yönlü etkisi olmuştur: Birincisi, Müslüman toplumu çeşitli gruplara ayrılmasını doğal ve zenginleştirici bir durum olarak görmeyi teşvik etmek, ikincisi ise bazı kişiler bu hadisi, sadece kendi gruplarını kurtuluşa erecek tek grup olarak görüp diğer mezhepleri dışlayarak ve tekfir ederek ümmet arasında ayrışmalara yol açmak için kullanmışlardır.⁴⁹ Dolayısıyla Müslümanların 73 fırkaya ayrılacağına dair Hz. Peygamber (s.a.v.)'den rivayet edilen hadislerin metinlerinde kullanılan ifadeler, içerik açısından farklılık göstermektedir. Hadis kaynaklarında yer alan bu rivayetlerin bazıları tıpkı daha önceki Yahudi ve

⁴⁷ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 80-81.

⁴⁸ Muhammed Emin Eren, "Bir Rivayetin Kısa Anatomisi: Tarihsel Süreçte İftirak Hadisinin Anlaşılma Biçimleri Üzerine", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 55/2 (2014), s. 59-70.

⁴⁹ Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 14/2 (Haziran 2005), s. 147-160.

Hristiyan toplulukları gibi İslam ümmetinin de fırkalara ayrılacağına dair bilgi vermekte ve Müslümanların kaç fırkaya ayrılacağı belirtilmekle sınırlı kalırken diğer bazı rivayetlerde ise bu fırkalardan birinin cennette, diğerlerinin ise cehennemde olacağı bildirilmiştir.⁵⁰

Yukarıda bahsedilen 73 fırka hadislerindeki farklı içerikleri dikkate alarak bu hadisleri dört başlık halinde ele alacağız ve bu rivayetlerin durumlarını inceleyeceğiz.

2.3.1. 73 Rakamını Mutlak Kabul Edenler

Yazarların bazıları 73 fırka hadisinin belirttiği sayıyı gerçek anlamda kabul ederek İslam mezheplerini bu sayıyla sınırlandırma çabasına girişmişlerdir. Bu yaklaşımı benimseyenler arasında Ebu Muti en-Nesefi, Ebü'l-Hüseyn el-Malatî (ö. 377/987), Abdülkahir el-Bağdadi (ö. 429/1037-38),⁵¹ Ebu'l-Muzaffer el-İsferayini (ö. 471/1078) ve Adudüddin el-İci (ö. 756/1355) gibi müellifler örnek olarak gösterilebilir.⁵²

Sayılan örneklerin içindeki müelliflerden biri olan Bağdadi (ö. 429/1037-38), ümmetin 73 gruba ayrılacağı ve bunlardan sadece birinin kurtulacağı, geri kalanlarının ise cehenneme gireceğini bildiren, güvenilirliği tartışmalı olan rivayeti sahih kabul ederek eserin planını ve içeriğini buna göre şekillendirmiştir. Bu sayıyı elde edebilmek amacıyla fırkaları tasnif ederken oldukça zorlanmış; kimi zaman önemsiz grupları öne çıkarmak zorunda kalmış, kimi zaman ise önemli fırkaları göz ardı etmiştir.⁵³

Buna ilaeveten Neccariye'nin 10'dan fazla fırkadan bahsetmesine rağmen, 73 sayısını aşmamak için bu fırkaları 3 grup olarak saymak zorunda kalmıştır. el-

⁵⁰ Kubat, "73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2 (2012), s. 9-45.

⁵¹ Ebü Ma'n Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 213/828), Bağdat Mu'tezilesi'nin önemli figürlerinden biridir. Kaynaklar onun Basralı olduğunu ve Benî Nümeyr kabilesine mensup bulunduğunu belirtmektedir; ancak Abdülkahir el-Bağdadi, onun bu kabilenin kölelerinden olduğunu ifade etmektedir. Sümâme'nin Harunürreşid ve Me'mun dönemlerinde yaşadığı, Bağdat'ta bulunduğu, Bişr b. Mu'temir ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın talebesi olduğu kaydedilmektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 208; İbnü'l-Murtazâ, s. 62, 64). Câhiz gibi başarılı öğrenciler yetiştirmiş olmasına rağmen, kimlerin ondan faydalandığı hakkında daha fazla bilgi bulunmamaktadır. (Geniş bilgi için bkz. Muhammed Aruçi, "Sümâme b. Eşres", *DİA*, 38/ 130-131); İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/1108.

⁵² Bulut(ed.), *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, s. 23.

⁵³ Bekir Topaloğlu, "Fırka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), s. 13/35.

İsferayini (ö. 471/1078), başlangıçta Mürcie'yi 3 fırka olarak kabul etmiş, ancak bir kolunun 5 gruba ayrıldığını belirterek sayıya 7 fırka eklemiştir; aksi takdirde toplam sayı 69'da kalacak ve 73'e ulaşamayacaktı. Ayrıca, Neccariye'nin 10'dan fazla kola ayrıldığını söylediği fırkaları tek rakam olarak saymış, Kerramiyye'yi ise 3 kola ayırmış ama sayının 73'ü aşmaması için bu fırkayı tek olarak kabul etmiştir.⁵⁴ Dolayısıyla 73 sayısını hakikatin bir yansıması olarak gören birçok mezhep tarihçisi, bu sayıyı tamamlamak veya bu rakamda sabitlemek amacıyla çeşitli çaba ve tutum içerisinde olmuştur. Fakat fırkaların sayısını belirlemede aynı yöntemi kullanan, ana fırkalar ve onların tali kollarını aynı şekilde sayan iki yazar bulmak oldukça zordur.⁵⁵

2.3.2. Kesretten (Çokluktan) Kinaye Kabul Edenler

Bazı yazarlar 73 fırka rivayetini sahih kabul etmekle beraber zikredilen rakamın kesretten kinaye olduğunu kabul etmiş ve eserlerini buna göre kaleme almışlar. Bu görüşü ileri süren alimlerin başında Makdisi (ö. 390/1000), Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzi (ö. 597/1201), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Celaleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502) ve Şâtibi (ö. 790/1388) gibi müellifler bu sayının gerçek manada kullanılmadığını ileri sürmüşlerdir.⁵⁶

Bu alimlerin içinde hadislerde geçen 73 sayısının kesretten kinaye olduğu ileri süren en önemli alimlerden biri Fahreddin er-Râzî'dir. Fahreddin er-Râzî'ye (ö. 606/1210) göre 73 sayısı asgari bir kesinliği ifade ettiğinden, fırkaların sayısı en az 73'tür. Ancak fırkaların sayısı bu sayıdan daha fazla olabileceğini de belirtmiştir. Dolayısıyla bu yazarlara göre hadiste cereyan eden seb'ûn (yetmiş) rakamı, kesin bir sayıdan ziyade, çokluğu ifade ettiklerini vurgulamışlar.⁵⁷

Klasik Arapça ve Kur'an'da 70 sayısı, tıpkı 7 sayısı gibi, çokluğu ifade eden mecazi bir anlam taşır. Araplar, tek rakamlı sayılarda 7'yi, çift rakamlı sayılarda 70'i

⁵⁴ Mehmet Kubat, "73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek", s. 36.

⁵⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 63-64.

⁵⁶ Halil İbrahim Bulut(ed.), *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 23-24; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 64. Ayrıca bkz. Kubat, "73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek", s. 9-45.

⁵⁷ Bulut(ed.), *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, 23; Kubat, "73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek", s. 37.

ve üç basamaklı sayılarda ise 700'ü çokluğu belirtmek amacıyla kullanırlar.⁵⁸ Dolayısıyla Kur'an'da:

*“Onların bağışlanmaları için ister dua et, ister etme, istersen onlar için yetmiş kez bağışlanma dile, yine de Allah onları bağışlamayacaktır.”*⁵⁹ ve *“Allah yolunda mallarını harcayanların durumu, kendisinden yedi başak çıkan ve her başakta yüz tane bulunan bir buğday tohumuna benzer.”*⁶⁰, *“Eğer yeryüzünde ağaçlar kalem olsa, denizler mürekkep olsa ve yedi misli deniz de yedek bulunup yazılsa yine de Allah'ın sözleri bitmezdi. Doğrusu Allah güçlüdür, hakimdir.”*⁶¹

Bu ayetlerde görüldüğü üzere, “7” sayısı gerçek anlamında bir rakam olarak değil, çokluk/kesret anlamında kullanılmıştır. Aynı şekilde “70” sayısı da Kur'an-ı Kerim'de çokluk ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.⁶²

Hadislerde geçen 73 sayısını çokluktan kinaye olarak yorumlayan âlimler, Müslümanlar arasındaki mezhep ve fırka ayrılıklarının sürekli bir olgu olduğunu ve gelecekte de devam edeceğini öngörmüşlerdir. Bu bağlamda, fırkaların sayısını 73 ile sınırlamanın zorluğunun farkında olarak, bu sayıyı kesin bir sınır olarak kabul etme veya bu sayıya ulaşma gibi bir çaba içerisine girmemişlerdir.⁶³ Bu durum, mezheplerin ve fırkaların dinamik doğasını ve İslam toplumundaki çeşitliliği yansıtmaktadır. Ayrılıklar, sadece teolojik farklılıklar değil, aynı zamanda tarihî, sosyal ve kültürel faktörlerle de şekillendiğinden, bu sayının sabit bir referans noktası olarak görülmesi mümkün değildir. Bu nedenle, âlimler, söz konusu sayının temsili bir anlam taşıdığını, dolayısıyla İslam toplumunun çeşitli yönlerini anlamak için bir araç olarak kullanılabileceğini vurgulamışlardır.

2.3.3. Bu Rivayete Hiç Değınmeyenler

⁵⁸ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 64.

⁵⁹ et-Tevbe, 9/80.

⁶⁰ el-Bakara, 2/261.

⁶¹ Lokman, 31/27.

⁶² Kubat, “73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek”, s. 37; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 64.

⁶³ Kubat, “73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek”, s. 37.

Bazı yazarlar, eserlerini kaleme alırken ilgili rivayete hiç değinmemişlerdir, ne lehinde ne de aleyhinde herhangi bir açıklama gereğini yapmamışlardır. Dolayısıyla 73 fırka rivayetine hiçbir şekilde temas etmeyen âlimleri de vurgulamak gerekirse Ebü'l-Hasan el-Eş'ari (ö. 324/935)'ye atıfta bulunmak yerinde olacaktır.⁶⁴

Eş'ari (ö. 324/935) *Makâlâtü'l-İslamiyyin* adlı eserinde bu rivayete dair herhangi bir değerlendirme yapmamış ne destekleyici ne de karşıt bir ifade kullanmamıştır. Dolayısıyla Eş'ari (ö. 324/935), İslam'daki ana mezheplerin ve bunlardan türemiş alt grupların sayısını belirlerken herhangi bir sayı kısıtlaması getirme gereği duymamış; bu nedenle İslam toplumunda ortaya çıkan mezheplerin sayısını 73 ile sınırlama ya da bu rakamda sabitleme gibi bir çabaya girişmemiştir. Bu perspektifin doğal bir sonucu olarak Eş'ari (ö. 324/935), yalnızca kendi dönemine kadar İslam dünyasında ortaya çıkan mezhepleri ve onların görüşlerini aktarmakla yetinmiştir.⁶⁵

2.3.4. Rivayeti Eleştirenler ve Kabul Etmeyenler

İslam düşüncesinde iftirak hadisini tamamen reddeden örneklerle nadiren rastlanır. Bu bağlamda, önemli bir hadis âlimi olan İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) ismi anılmaktadır.⁶⁶ İbn Hazm *el-Fasl* adlı eserinde dile getirdiği hadis ise şöyledir:

*“Bu ümmet yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır, biri hâriç tamamı cehennemdedir. O da cennettedir.”*⁶⁷

Hadisinin isnadının güvenilir olmadığını şöyle dile getiriyor:

*“İsnat açısından kesinlikle sahih değildir. Bu tür bir haber, haber-i vahid'i kabul edenler için bile delil teşkil etmez.”*⁶⁸

⁶⁴ Bulut(ed.), **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri**, s. 23.

⁶⁵ Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 65. Ayrıca bkz. Kubat, “73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek”, s. 9-45.

⁶⁶ Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 44-48.

⁶⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/ 894.

⁶⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/ 894; Ayrıca bkz. Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 108.

Böylece o, bu rivayetin isnadının sahih olmadığını belirterek bu rivayetle amel edilmesinin uygun olmadığını onun gözünde de bu tür rivayetlerin delil olarak kabul edilmediğini zikretmiştir. Nitekim İbn Hazm, İslam mezhepler tarihine ilişkin önemli bilgiler ve değerlendirmeler içeren *el-Fasl* adlı eserinde 73 sayısına göre mezhep tasnifine pek güvenmemiştir.⁶⁹

İbn Hazm'ı kendine rehber edinen meşhur hadis eleştirmeni İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (ö. 840/1436) de iftirak rivayetinin sonunda yer alan “*biri hariç hepsi helâk olacaktır*”, ilgili hadisin bu kısmının İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1436), fâsid bir ‘ziyâde’ olduğunu, sahih kabul edilemeyeceğini ve bunun mülhidlerin bir eklemesi olduğunu belirtir. İbnü'l-Vezîr'in (ö. 840/1436) bu ifadesi, 73 fırka hadisinin tamamını değil, sadece kurtuluşa erecek tek bir fırkadan bahseden ve biri hariç diğer fırkaların hepsinin helâk olacağını belirten kısmını reddettiğini göstermektedir. İlginç bir şekilde bu görüşünü desteklerken İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) bu hadisi “mevzû (uydurma)” olarak nitelediğini iddia eder. Böylece İbn Hazm'ın da sözünü ettiği ‘ziyâde’ ile nakledilen rivayetleri uydurma kabul ettiğini ima eder. Nitekim, eserinin başka bir yerinde ise “İbn Hazm bu ziyadenin mevzû olduğunu söylemiştir.” diyerek bunu açıkça ifade eder.⁷⁰

Hakeza İbn Mâce'nin (ö. 273/887) rivayetinde sıhhat şartlarından herhangi birisinin bulunmadığını, bu yüzden Buhari (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875) bu hadisi nakletmediklerini belirtir. Tirmizi'nin (ö. 279/892) sahih olarak kabul ettiği rivayet şeklinde ise, “tek bir fırka hariç, hepsi cehennemdedir” ilavesinin olmadığını vurgular. Ayrıca bu ilavenin fasid olduğunu ve sahih bir temeli olmadığını, mülhidlerin hilelerinden biri olup olmadığının da belirsiz olduğunu belirtir. İbn Hazm'ın da bu ziyadeyi “mevzu” olarak nitelendirdiğini ifade eder.⁷¹

⁶⁹ Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, s. 147-160.

⁷⁰ Muhammet Emin Eren, “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar”, **Journal of Islamic Research** 29/2, (Eylül 2018), s. 338.

⁷¹ Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, s. 147-160.

Aynı yaklaşım Muhammed b. Ali eş-Şevkani'nin (ö. 1250/1834)⁷² eserlerinde de görülür. Mesela, *Fethu'l-Kadîr*'de 73 fırka hadisindeki “biri hariç hepsi cehennemliktir” şeklinde gelen ve kurtuluşa erecek tek bir fırkanın olduğunu beyan eden kısmı, İbnu'l-Vezîr (ö. 840/1436) gibi “ziyâde” olarak niteler ve bu şekilde gelen rivayetleri bazı hadisçilerin zayıf bulduğunu, hatta İbn Hazm'ın ise daha ileri giderek mevzu olarak nitelediğini kaydeder. Ancak, Şevkani'nin (ö. 1250/1834) mevzû rivayetleri derlediği eserinde, söz konusu rivayetlerden sadece “benim ve ashabımın yolu üzere olanlar” formuyla gelen hadisi zikretmesi önemlidir.⁷³

Yazarların, kurtuluşa erecek tek bir mezhepten bahseden rivayetleri sahih kabul etmemeleri ve bu tür metinleri mühlidlerin asılsız eklemeleri ve fazlalıkları olarak yorumlamaları gerçekten dikkate değerdir. Ancak bu görüşlerini desteklemek için İbn Hazm'a atıfta bulunmaları gerçekten sorunlu bir durumdur. Çünkü İbn Hazm, *el-Fasl*'da belirli bir rivayeti sadece “mevzû (uydurma)” olarak nitelendirmediği iddiasıyla öne çıkmıyor. Aksine ilgili rivayetlerden “ziyâde” ile nakledilenleri tamamen reddettiğini veya sadece bu tür rivayetlerin isnadlarını zayıf olarak değerlendirdiğini gösteren bir ifade kullanmadı. İbn Hazm'ın *el-Fasl*'daki eleştirisi, daha önce belirtildiği gibi tam olarak net değil ve farklı yorumlara açık; ancak diğer eserlerine bakıldığında, 73 fırka hadisine yönelik eleştirisinin boyutu ve mahiyeti önemli ölçüde netleşmektedir. İbn Hazm, genellikle hadisleri titizlikle değerlendiren bir alim olarak bilinir ve eleştirel bir yaklaşımla rivayetlerin güvenilirliğini araştırır. Dolayısıyla, yazarların İbn Hazm'ı referans göstermeleri, onun hadis eleştirisi geleneğindeki ciddiyeti ve titizliği dikkate alındığında, konunun önemini ve karmaşıklığını daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.⁷⁴

İbn Hazm, İmamet konusundaki ayrı bir risalede ve *el-Muhalla* adlı fıkıh kitabında⁷⁵ bu konuya değinir. O, Hz. Peygamber'den nakledilen, ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı yönündeki rivayetlerin aktarıldığını ancak bu hadisin gerçekte böyle olmadığını ve bu konudaki en güvenilir rivayetin, Avf b. Mâlik (ö. 73/692)'ten gelen

⁷² Mevlüt Güngör, “Fethu'l-Kadîr”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1995). 12/462-463.

⁷³ Eren, “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar”, s. 338-339.

⁷⁴ Eren, “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar”, s. 339.

⁷⁵ Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 71.

rivayet olduğunu belirtir. İbn Hazm devamında, 73 fırka rivayetleri arasında metin ve isnad açısından en güvenilir olanının Avf b. Mâlik (ö. 73/692) rivayeti olduğunu ifade eder ve diğer tüm rivayetlerin, kaynaklarının güvenilirmez olduğu önemli kusurlarla dolu olduğunu vurgular. Ancak, bu kusurlar hakkında detaylı bilgi vermez.⁷⁶

Üstelik, İbnu'l-Vezîr (ö. 840/1436), eş- Şevkânî (ö. 1250/1834) ve İbn Hazm'ın 73 fırka hadisini değerlendirirken ortak bir kaanate varıldığı ifade edilmelidir. Hareket noktaları ve gerekçeleri birbirinden farklılık arz etse de, söz konusu üç yazarın 73 fırka hadisini tümünden reddetmedikleri anlaşılmaktadır. İbnu'l-Vezîr ve eş-Şevkânî, bu rivayetler arasında kurtuluşa erecek tek bir fırkadan bahseden ve *fırka-i nâciyeyi*⁷⁷ tayin eden metin formlarını “ziyâde” olarak nitelendirerek eleştirirler. “Ziyâde” ile gelen bu metinleri, mülhidlerin eklemeleri olduğunu belirterek reddederler. İbn Hazm, diğer rivayetleri isnadlarının sorunlu olması nedeniyle reddederken, Avf b. Mâlik (ö. 73/692) rivayeti dışında kalanları tamamen reddeder. Onun Avf b. Mâlik (ö. 73/692) rivayetini ‘doğru’ olarak kabul etmesi ve bunu delil olarak kullanması, farklı grupların ayrılmasına neden olabilecek rivayetleri temel olarak inkâr etmediği anlamına gelir. 73 fırka hadisini eleştirenlerin çoğu, bu konudaki tüm rivayetleri değil, farklı nedenlerle bunlardan bazılarını reddettikleri için aynı kategoriye konulabilir.

Gerçek şu ki, tarihte olduğu gibi günümüzde de çeşitli gruplara ayrılma olgusu devam etmektedir. Bu durumun gelecekte de süreceğini öngörmek bir kehanet sayılmaz. Beşer tarihi devam ettiği sürece gruplara ayrılmanın da devam edeceğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Dolayısıyla hadislerde belirtilen grupların sayısını 73 ile sınırlama veya tamamlamaya çalışma çabası bu tarihsel gerçeklerle çelişmektedir.⁷⁸

⁷⁶ Eren, “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar”, s. 340.

⁷⁷ “Yetmiş üç fırka hadisine dair rivayetlerin çoğunda, yetmiş iki fırkanın cehennemde, bir fırkanın ise cennette olacağı ifade edilirken, bazı rivayetlerde ise “kurtuluşa ermek” ya da “kurtuluşa ulaşan” tabirlerine rastlanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de Mü'min süresinde geçen “Ey kavmim, ne oluyor size ben sizi kurtuluşa (cennete) çağırıyorken siz beni ateşe (cehenneme) çağırıyorsunuz” ayetinde cehennem (nâr) karşılığında cennet anlamında necat kelimesi geçtiği gibi bu kökten türeyen pek çok kelime de aynı veya benzer anlamlarda kullanılmaktadır. Bu nedenle, erken dönemlerden itibaren ‘ebedî kurtuluşa eren grup’ anlamında *fırka-i nâciye* tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Bkz.Topaloğlu, “Fırka”, 13/35; Kubat, “73 Fırka Hadisi’ni Yeniden Düşünmek”, s. 38.

⁷⁸ Kubat, “73 Fırka Hadisi’ni Yeniden Düşünmek”, s. 38.

73 rivayeti üzerine yapılan eleştiriler, İslam düşüncesinin temel meselelerinden birini oluşturmaktadır. Bu rivayet, özellikle Müslümanlar arasındaki mezhep ve fırka ayrılıklarını simgeleyen bir referans noktası haline gelmiştir. Ancak, bu rivayetin geçerliliği ve anlamı üzerine farklı görüşler ortaya konulmuştur. Rivayeti eleştiren âlimler, hadis metninin sahihliğine dair şüpheler ileri sürmekte ve 73 sayısının bir sembolik ifade olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Bu eleştiriler, genellikle rivayetin tarihî bağlamını ve kaynaklarını inceleyerek, hadislerin toplanma sürecinde yaşanan sorunları gündeme getirir. Ayrıca, bazı âlimler, bu sayının kesin bir sınırlama getirdiğini düşünmenin yanıltıcı olduğunu, zira İslam'ın doğasının sürekli bir gelişim ve değişim içinde olduğunu savunurlar.

Kabul etmeyenler ise, 73 sayısının, mezheplerin varlığını ve çeşitliliğini anlatan bir gerçek olduğunu, dolayısıyla bu rivayeti görmezden gelmenin Müslüman toplumu üzerinde olumsuz etkileri olabileceğini öne sürmektedir. Bu nedenle, rivayetin tarihsel ve sosyal bağlamının dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır.

Sonuç olarak, 73 rivayeti, sadece bir sayı olmaktan öte, İslam toplumundaki farklı düşünceleri, mezhepsel ayrılıkları ve bu ayrılıkların tarihsel gelişimini anlamak için bir araç olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, eleştiriler ve kabul etmeyen görüşler, İslam düşüncesinin çeşitliliğini ve derinliğini yansıtan önemli bir tartışma alanı sunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜRCİE FIRKASI VE İBN HAZM'IN EL-FASL'INDA MÜRCİE

İbn Hazm (ö. 456/1064), Endülüs'te yetişmiş ve yaşamış bir düşünürdür. Siyasi çalkantıların hâkim olduğu bu dönemde, zaman zaman devlet adamları tarafından değer görmüş ve çeşitli görevler verilmiş, zaman zaman da bağımsız bir hayat sürmüştür. İbn Hazm'ın yüksek mevkilere çıkarılması ve geri planda kalması, siyasetin getirdiği belirsizlikler ve fırsatlarla nasıl başa çıktığını göstermektedir. Ancak bu dalgalanmalar, onun entelektüel katkılarının ve eserlerinin değerini azaltmamaktadır. Aksine, yazdığı eserler ve geliştirdiği fikirler, bu değişken ortamda bile kalıcı bir iz bırakmayı başarmıştır.

Onun en önemli eseri ise şüphesiz *el-Fasl* adlı eseridir. Bu eser, hem makâlât türünün özgün bir örneğini sunmakta hem de Endülüs'teki düşünce dünyasının derinliklerine dair önemli ipuçları vermektedir. İçerdiği bilgi ve analizler, yalnızca dönemin genel düşünme biçimini yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda Endülüs'teki entelektüel atmosferin bir aynası niteliğindedir. Bu nedenlerle, Endülüs bölgesindeki dini düşünce tarihi ile ilgili araştırmalar yapan herkesin başvurması gereken temel eserlerden biri olagelmıştır.

Bu bölümde, İbn Hazm'ın ilgili eser bağlamında Mürcie'nin isimlendirilmesi ve teşekkül süreci ayrıntılı olarak incelenecek, Mürcie fırkaları bu düşünceler ekseninde ele alınacaktır. Ardından, İbn Hazm'ın Mürcie'ye yönelik eleştirisine geçmeden önce, Mürcie'nin mezhep tasnifindeki konumuna dair değerlendirmeler yapılacaktır.

3.1. Bir İslam Mezhebi Olarak Mürcie

Mürcie siyâsî, itikadî, fikhî ve tasavvufî meselelerin çözümüne dair birçok görüş geliştirmiştir. Ancak bu görüşler genellikle iman görüşleri etrafında yoğunlaşmıştır. Mezhepler tarihi kaynakları, Mürcie'yi genellikle bu iman görüşleri çerçevesinde ele alırken, Hariciler ve Hadis Taraftarları, Mürcie'nin bu konudaki görüşlerini çürütmeye çalışmışlardır. Haricilerin iman ve küfürle ilgili görüşlerini reddeden Mürcie, bu konuda kendine özgü ve orijinal görüşler geliştiren ilk fırka olmuştur. Mu'tezile'nin ortaya çıkışıyla, iman görüşü konusundaki tartışmalar, Mürcie ve Mu'tezile arasında devam etmiştir. İman görüşü konusunda Hariciler ve Hadis

Taraftarları'nın karşısında yer alan Mürcie, diğer meselelerde aralarındaki ayrılıklara rağmen bu konuda bazı farklılıklar hariç genelde benzer görüşleri savunmuştur.¹

Mürcie, özellikle ameli boyutuyla, imanın gereği olarak büyük günah işleyenleri tövbe etmemeleri durumunda tekfir eden Haricilik gibi katı ve radikal bir mezhebin ardından, İslam ümmetinin ve diğer dinlerle ilişkilerinde Müslümanlığın hoşgörülü, anlayışlı ve affedici bir tutumunu temsil etmiştir. Bu mezhebin taraftarlarının, Hz. Osman (ö. 35/655) dönemindeki olaylardan uzak durmaları, Hz. Ali (ö. 40/660) ile Muaviye (ö. 60/679) arasındaki savaşlar hakkında görüş belirtmemeleri ve bu süreçte Müslümanlardan ölen veya öldürenlerin durumunu Allah'a havale etmeleri, Mürcie'nin en belirgin özelliklerindendir. Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Sa'd bin Ebi Vakkas (ö. 55/675) ve İmran b. Hüseyin (ö. 52/673) gibi sahabe ve sahabelerden sonra gelen kişiler, bu niteliklere uygun davranan birçok kişi bulunması, Mürcie görüşünün ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.²

3.1.1. Mürcie'nin İsimlendirme Meselesi

Mürcie terimi mezhep isimleri arasında hem etimolojik hem de ıstılahî anlamları açısından en çok tartışılan kavramlardan biridir. Bu nedenle, Mürcie ile ilgili yapılacak bir çalışmada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bu temel kavramın filolojik yapısının ve kronolojik olarak anlamsal alanının belirlenmesi gerekmektedir.³

Mürcie terimi, kökeni konusunda “ertelemek, sonraya bırakmak” anlamına gelen “ircâ” veya “beklenti içinde olmak, ümit etmek” anlamındaki “recâ” kökünden türemiş olabilir düşüncesi ileri sürülmüşse de genellikle kelimenin asıl harflerinin sonuncusu olan hemze ile “ircâ”dan türediği kabul edilir. Ayrıca asıl harflerinin sonuncusu “vâv” olan “recâ” kökünden türetilen “ircâ” kalıbının kullanılması durumunda da ilk anlamının değişmediği konusunda fikir birliği vardır.⁴ Mürcie, siyasi

¹ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, s. 187-188. Ayrıca bkz. Kutlu, “Mürcie”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45.

² Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45; Daha detaylı bilgi için bkz., Sönmez Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**.

³ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 45.

ve itikadi bir fırka olarak Hz. Osman (ö. 35/655) ve Hz. Ali (ö. 40/660) gibi büyük günah işleyenlerin Allah’a bırakılan durumlarını tartışmayan gruplara verilen ortak bir isimdir. Ayrıca bu terim, amelleri niyet ve inançtan daha az önemli görenler, büyük günah işleyenlerin affedileceğine inananlar veya imanı sadece sözlü ifadeyle sınırlı görenler şeklinde de tanımlanabilir ancak bu tanımlamaların genellikle Mürcie’yi eleştirmek amacıyla yapıldığı bilinmektedir.⁵

Mürcie’nin bu isimle ilişkilendirilmesinin beş ana sebebi vardır:

[i] Onlar, “Taatin kâfire bir faydası olmadığı gibi, günahın da imana bir zararı yoktur” ilkesini benimseyerek büyük günah işleyen kişilere umut veriyor gibi görünse de, bu yaklaşım bazı eleştirilere maruz kalabilir. Bu düşünce tarzı, sorumluluk ve hesap verebilirlik konularında eksikliklere neden olabilir. Çünkü her eyleminin sonuçları olduğuna inanmak, bireyleri daha dikkatli ve sorumlu davranmaya teşvik edebilir. Aksi takdirde, bu ilkeyle desteklenen düşünce, ahlaki bir gevşeme ve sorumluluktan kaçma riskini beraberinde getirebilir.

[ii] Ameli ikinci plana atarak imana fazla vurgu yapmamaları sebebiyle bu düşünce tarzına bu adın verildiği söylenir.⁶

[iii] Büyük günah işleyenin cezasını kıyamet gününe erteledikleri gerekçesiyle bu adın kendilerine verildiği ifade edilir.⁷

[iv] Hz. Ali’yi (ö. 40/660) imamet konusunda birinci sıradan dördüncü sıraya indirdikleri gerekçesiyle bu isimle anılmışlardır.

[v] Hz. Osman (ö. 35/655) ile Hz. Ali (ö. 40/660) taraftarları arasında yaşanan görüş ayrılıkları o dönemde oldukça geniş bir yelpazede ortaya çıkmış ve nihayetinde tekfiri boyutlara ulaşmıştır. Bu ayrılıkların hüküm sürecinde, her

⁵ Sönmez Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45; Ayrıca bkz., Mehmet Ümit (ed.), **Mezhepler Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru**, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), s. 63.

⁶ Kutlu, “Mürcie” 32/41-45.

⁷ Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

iki tarafın da birbirlerini mümin olarak nitelendirdikleri ve bu çekişmeler karşısında sessizliği tercih ettikleri dikkat çekmektedir. Bu durum taraflar arasındaki anlayış farklılıklarının ötesinde, birbirlerine saygı gösterme ve polemige girmeme arzusunu yansıtmaktadır. Bu nedenle bu gruplar, görüş ayrılıklarına rağmen ortak bir noktada buluşarak, karşılıklı hoşgörü ve anlayışa vurgu yaptıkları için bu isimle nitelendirilir.⁸

Mürctie kelimesi pek çok terimle anılmıştır. Mürctie terimi yazardan yazara, mezhepten mezhebe, hatta asırdan asıra değişen şekillerde tanımlanmıştır.⁹ Bu tanımlar:

- Mürctie, Ehl-i Kible'nin görünürdeki imanlarına dayanarak mümin olduklarını iddia eden ve onların hepsi için Allah'tan bağışlanma isteyen kişi ve kişilerdir.
- Mürctie, Hz. Ali'nin (ö. 40/660) statüsünü dördüncü sıraya indirenlerdir.
- Mürctie, imanın eylemsiz bir söylem veya yalnızca bir söz olduğunu savunanlardır.
- Mürctie, büyük günah işleyenlerin tevbe etmeden ölmesi halinde cezalandırma veya affedilme durumu hakkında hüküm vermeyip bu durumu Allah'a havale edenlerdir.
- Mürctie, büyük günah işleyenlerin hükmünü kıyamet gününe bırakanlardır.
- Mürctie, Haricilerin en köklü karşıtlarıdır. Çünkü onlar yöneticilerin tutum ve davranışlarına itibar etmeyen kimselerdir.
- Mürctie, iyiliğin kâfirlere bir faydası olmadığı gibi günahın da imana zarar vermediğini savunanlardır.

3.1.2. Mürctie'nin Doğuşu ve Teşekkül Süreci

⁸ Kutlu, "Mürctie", 32/41-45.

⁹ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürctie ve Tesirleri**, s. 49-52.

Mürcie¹⁰ mezhebi, İslam tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Mürcie'nin ortaya çıkmasında etkili olan temel faktörler arasında Harici zihniyeti, Emevi-Hâşimi çekişmesi, Emeviler'in siyasi ve ekonomik politikaları ile kentleşme sürecinin doğurduğu siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlar bulunmaktadır.¹¹ Hz. Osman'ın (ö. 35/655) öldürülmesinin ardından gelişen olaylar, Cemel Savaşı (36/656) ve Sıffin Savaşı (37/657), Hakem Vakası -Sıffin Savaşı'nda (37/657) Muâviye'nin (ö. 60/680) ordusu yenilmek üzere iken Amr b. Âs'ın (ö. 43/664) mushaf sayfalarını mızraklara taktırarak her iki tarafı da Kur'an'ın hakemliğini kabule çağırmasıyla başlayan olay- ayrıca büyük günah işleyenleri ve kendi dışındaki Müslümanları tekfir eden, devlet geleneğine sahip olmayan ve medeni hayata uyum sağlayamayan Haricilere karşı, bütün Müslümanların eşitliğini ve medeni hayatı savunan ılımlı ve uzlaşmacı bir zihniyetin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Bu durum, karşıt bir grup olarak Arap olmayan Müslümanların temsil ettiği zihniyetin, yani Mürcie'nin doğmasına yol açmıştır.¹²

3.1.2.1. Siyasi Ortam

Mürcie mezhebinin oluşumunda siyasi faktörler etkili olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte İslam toplumu içinde siyasi ayrılıklar yaşanmıştır. Bu

¹⁰ “Mürcie mezhebinin ortaya çıkışıyla ilgili olarak İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarında çeşitli görüşlere yer verilmiştir. Mürcie'nin kimler olduğu konusunda farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu görüşler, Hz. Osman ile Ali arasında meydana gelen olaylarda kimin haklı olduğuna karar vermeyi erteleyenler, Hz. Ali'yi hilafet sıralamasında geri plana atanlar, büyük günah işleyenlerin durumunu ahirete bırakanlar ve son olarak imanın amelden bağımsız olduğunu savunanlar şeklinde özetlenebilir. Ancak Mürcie mezhebi özellikle imanın amelle ilişkisi olmadığını savunmasıyla tanınmıştır.” Bkz. Mehmet Dalkılıç, “Eş'ari'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 9 (Nisan 2012), s. 95.

¹¹ Prof. Dr. Sönmez Kutlu'nun eseri, TDV tarafından yayımlanan **Türklerin İslamlaşması Sürecinde Mürcie ve Tesirleri** başlıklı kitabında yer almaktadır. Bu değerli eser giriş, dört ana bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Kitapta, Mürcie mezhebiyle ilgili çeşitli meseleler detaylı bir şekilde ele alınarak incelenmiş ve günümüz Müslümanları ile gelecek nesiller için önemli sonuçlar elde edilmiştir. Kitabın ilk ele aldığı konu, genel anlamda İslam mezhepleri'nin kaynakları ve özelde Mürcie mezhebinin kaynak sorunlarıdır. Yazarın da belirttiği üzere, mezhepler tarihi alanında kaynakların eleştirisi ve değerlendirilmesi, diğer bilim dallarına kıyasla büyük bir öneme sahiptir. Kaynak ve isim tespitinin ardından, sırasıyla Mürcie mezhebinin ortaya çıkışı, Mürci akidenin temel esasları (büyük günah problemi, iman amel ilişkisi, imanda artma eksilme, iman-İslam ilişkisi, va'd ve vaid), Emeviler ve Abbasiler döneminde Horasan ve Mâverâünnehir'de Mürcie'nin durumu, Türklerin İslamlaşma süreciyle birlikte ayrı ayrı bölümler halinde incelenmiş ve bu araştırma sonuç bölümüyle tamamlanmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz., Sönmez Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri** (Ankara: TDV Yayınları, 2018) s. 61-123; Dalkılıç, “Eş'ari'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”, s. 94-95.

¹² Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

ayrılıklara sebep olan en önemli ihtilaf “imâmet” konusudur.¹³ İmametin gerekliliğini kabul edenler, imamın Kureyş’ten olması gerektiği konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ehl-i Sünnet, Şia’nın tamamı, Mu’tezile’nin bir kısmı ve Mürcie’nin çoğunluğu, imâmetin sadece Kureyş’in ve özellikle Fihri b. Malik’in¹⁴ soyundan gelenlerin hakkı olduğu görüşündedir. Babası Fihri b. Malik’in soyundan olmayan birinin imâm olması kabul edilmemiştir. Hâricilerin tamamı, Mu’tezile’nin çoğunluğu ve Mürcie’nin bir kısmı ise, ister Kureyşî ister Arap isterse bir kölenin oğlu olsun, Kur’an ve sünnet ile hüküm veren herkesin imâmetini câiz görmüşlerdir.¹⁵ Dırrar b. Amr el-Ğatafânî (ö. 200/815 [?])¹⁶ şöyle demiştir:

“Her ikisi de kitap ve sünnet ile hüküm veren Habeşî ve Kureyşî iki kişi bir araya geldiğinde, Habeşî’nin yönetime getirilmesi gereklidir. Yanlış yaparsa Habeşî’nin görevden alınması/azledilmesi daha kolay olacaktır”¹⁷ fikrini ileri sürmüştür.

Dahası İmametin, Fihri b. Mâlik’in soyundan gelenlerde olması gerektiğini, Allah Resulü’nün (s.a.v) açıklamalarına dayanarak kabul ettiklerini, Hz. Peygamber, “İmamlar Kureyş’tendir.” ve “İmâmet Kureyş’tedir.” şeklinde buyurduğunu dile getirenlere İbn Hazm bu rivayetin “tevatür” yoluyla geldiğini, bu hadisi Enes b. Malik (ö. 93/711-12), Abdullah b. Ömer b. el-Hattab (ö. 73/693) ve Muaviye’nin (ö. 60/679) rivayet ettiklerini, manası itibarıyla rivayet edenlerin Cabir b. Abdullah (ö. 78/697), Cabir b. Semura (ö. 60/680) ve Ubade b. Samit (ö. 34/654) olduğunu dile getirmiştir.¹⁸ Dolayısıyla İbn Hazm, imamet konusunda sadece Kureyş soyuna ait olduğunu söyleyenlerin ihtilafa düştüğünü ise şöyle dile getirmiştir:

¹³ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 62.

¹⁴ Hz. Peygamber’in on birinci kuşaktan dedesi olan Fihri’nin soyu Adnân’a kadar şu şekildedir: Fihri b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Meadd b. Adnân. Kureyş ismi, Adnânîler’in Mudar koluna mensup olup, genel kabul gören görüşe göre adını Kureyş lakabıyla bilinen Fihri b. Mâlik’ten alır. Ancak, bazı kaynaklar Fihri’nin asıl adının Kureyş, lakabının ise Fihri olduğunu da belirtmektedir. (Daha fazla bilgi için bkz. Casım Avcı, “Kureyş” **DİA**, 26, 442-444.)

¹⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/158-170.

¹⁶ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/1059.

¹⁷ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/158.

¹⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/158.

“Bir topluluk, imametini sadece Fihri b. Malik’in neslinin tamamı için câiz olduğunu söylemiştir. Bu görüş Ehl-i Sünnet’in, Mürcie’nin çoğunluğunun ve bir kısım Mu’tazile mensuplarının görüşüdür. Başka bir topluluk olan Ravendiyye¹⁹ fırkasının görüşü ise hilâfetin Abbâs b. Abdulmuttalib’in (ö. 32/653) soyuna ait olduğunu söylemiştir. Diğer bir grup ise hilâfetin Hz. Ali’nin (ö. 40/660) soyuna, başka birileri ise Ca’fer b. Ebu Tâlib’in (ö. 8/629) soyuna ait olduğunu söylemiştir. Sonra hilâfeti, Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Ca’fer b. Ebû Tâlib’in (ö. 80/699-700) soyuna has kılmışlardır.”²⁰

Bu uzun tartışmalar ve ayrılıklar süregelirken Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) halife olarak seçilmiştir.²¹ Hz. Ebu Bekir ve ardından Hz. Ömer (ö. 23/644) dönemleri, Müslümanlar arasında siyasi çekişmelerin değil, daha çok fetih ve tebliğ hareketlerinin yaşandığı bir dönem olmuştur.²²

Hz. Osman (ö. 35/656) dönemi, İslam toplumunda iç karışıklıkların yaşandığı bir dönemdir ve bu karışıklıklar Hariciler tarafından Hz. Osman’ın öldürülmesine yol açmıştır. Hz. Osman’ın hilâfetinin son yıllarında otorite eksikliği ve âdil bir düzenin olmamasından dolayı Hz. Ali’ye (ö. 40/660) biat edilmiştir.²³ Hz. Ali’nin halifeliği, o dönemde Müslüman toplumunda büyük bir bölünmeye neden oldu ve çeşitli tartışmaları körükledi. Bu süreçte Müslümanlar arasında büyük çatışmalar yaşandı ve Hz. Osman’ın öldürülmesiyle başlayan olaylar Cemel Savaşı (36/656) ve Sıffin Savaşı (37/657) gibi önemli savaflara yol açtı.²⁴ Bu savaflarda, uzun yıllar bir arada yaşayan ve düşmanlara karşı birlikte mücadele eden Müslümanlar arasında büyük bir kayıp yaşandı ve on binlerce kişi hayatını kaybetti.²⁵

Sıffin Savaşı’nın (37/657) hakemler aracılığıyla çözülmesini reddeden bu grup, Hz. Ali (ö. 40/660) ve Muaviye b. Ebi Süfyan (ö. 60/680) başta olmak üzere savaşa

¹⁹ Muhammed b. Hanefiyye’nin oğlu Ebû Hâşim’den sonra imametini Hz. Ali’nin soyundan Abbâs’ın soyuna geçtiğini kabul eden Abdullah er-Râvendî (ö. II./VIII. yüzyılın ilk yarısı), mensuplarına ve bu görüşü benimseyenlere “Ravendiyye” denilmiştir. Bkz. İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/1059.

²⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/162.

²¹ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/174.

²² Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

²³ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 62.

²⁴ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 64-66.

²⁵ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 69.

katılan birçok kişiyi ve Cemel Savaşı'na (36/656) katılanları kâfir ilan etti. Hariciler ilk olarak Hz. Ali ile çatıştılar. Nehrevan Savaşı'nda aldıkları ağır yenilgi onların kinini artırdı ve nihayetinde Hz. Ali'yi öldürdüler. Hz. Ali'nin ölümünden sonra Muaviye b. Ebi Süfyan ve Emevi yönetimi ile sürekli mücadele halinde oldular. Harici olarak bilinen bu grub çok katı bir iman anlayışına sahipti. Günah işleyenleri kâfir ilan ediyor ve onlarla savaşıyorlardı. Kendileri gibi düşünmeyen herkesi düşman olarak görüyorlardı; hatta kendileriyle aynı fikirde olup da onlara aktif olarak destek vermeyenleri bile düşman ilan ediyorlardı.²⁶

Müslümanların Sıffin'de (37/657) karşı karşıya gelmesi ve savaş sonucunda birçok kişinin hayatını kaybettiği sırada Hakem Vak'ası (37/657) ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak, Hakem Vak'ası'nın meseleyi daha da karmaşık hale getirmesi bazı kelâm tartışmalarını tetiklemiştir. Bu nedenle olay, ilk dönemlerden itibaren kelâm kaynaklarında ele alınmaya başlanmıştır.²⁷ Olayın temel nedeni ise Muaviye'nin, Ali b. Ebi Talib'in hilafetini kabul etmeyişi olarak söylenebilir. Kısaca değinmek gerekirse, Hz. Ali'nin ordusu galip gelmek üzereyken, Muaviye'nin ordusu mızraklarının ucuna Kur'an sayfalarını yerleştirerek savaşı durdurma çabasında bulunmuşlardır. Bu esnada, Amr b. As'ın (ö. 43/664) stratejik zekâsı da devreye girmiş ve Muaviye tarafı 'Kur'an'ın hakemliğine başvurma' teklifinde bulunmuştur. Bu hamle, olayların seyrini değiştirmiştir.²⁸ İbn Hazm bunu şöyle dile getiriyor:

“Hz. Ali, Ebû Musa (ö. 42/662-63) ve Amr'ı (ö. 43/664) hakem olarak tayin etti. Her biri kendi kavminin delillerini ortaya koyacak, iki grup adına tartışacak ve ardından Kur'an-ı Kerim'in gerektirdiği şekilde hüküm vereceklerdi.”²⁹

Olayın sonucunda, hakemlerin ortak kararı olarak Muaviye'nin halife ilan edilmesi, Amr b. As (ö. 43/664) tarafından duyurulmuş ve bu durum büyük bir endişe ve huzursuzluğa yol açmıştır. İbn Hazm bu konuda şöyle diyor:

²⁶ Fevzi Rençber, “Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi”, **e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi** 10/1 (Haziran 2017), s. 259.

²⁷ İlyas Üzümlü, “Sıffin Savaşı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/108-109.

²⁸ Üzümlü, “Sıffin Savaşı”, 37/108-109.

²⁹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/370.

“Hz. Ali’nin hakem tayin etmesine başlangıçta kimsenin itiraz etmemiş olması, anlaşılması güç bir durumdur. Bu tür bir durumda iki temel seçenek bulunmaktadır: Ya iki tarafın askerlerinin birbirine karışmasına izin verilir, bu da ciddi bir kargaşaya yol açabilir, ya da her iki tarafın da kendi kanıtlarını sunmasına olanak tanınır. Bu durumda, iki tarafın da hakemler belirleyerek tahkime başvurusu ve Kur’an’ın belirlediği gerçeğe dönmesi en makul çözüm olarak ortaya çıkmaktadır.”³⁰

İbn Hazm, liderleri ve bilge kişilikleri olmayanların nasıl hatalara düştüğünü, bu durumun da daha sonra Haricilere önderlik edecek kişilerle sonuçlandığını belirtmektedir. Hariciler arasında fakih düzeyinde bilgi sahibi kişilerin bulunmadığını belirtmiştir. Bu şekilde, topluluğun zaafı ve cehaletleri açığa çıkmış oldu. İbn Hazm bu durumu şöyle dile getirmektedir:

“Onlar, hak olduğunu kanıtladığımız delillerle desteklenen gerçekleri reddettiler. Eğer bu reddedişleri bilgisizlikten kaynaklanmıyorsa, Sakife günü Ensar’ın haberini kabul etmeleri ve tüm muhacirlerle birlikte onlara itaat etmeleri daha uygun olurdu.”³¹

Basra’da zaman zaman Hâricîler ortaya çıkarken, Kûfe’de Hz. Ali’nin taraftarları farklı dönemlerde isyan hareketlerine girişmiştir. Emevîler ise bu isyanlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. İktidar mücadelesinin asıl neden olduğunu fark eden birçok kişi, Sıffin Savaşı’nda ne Hz. Ali’nin ne de Muaviye’nin safında yer almayı tercih etmiştir. Özellikle Hz. Hasan’ın (ö. 49/669) hilafeti Muaviye’ye devretmesinden sonra, Medine halkı siyasi olaylardan uzak durarak tarafsız kalmayı ve Abdullah b. Zübeyr’i (ö. 73/692) desteklemekten vazgeçip ilimle meşgul olmayı tercih etmiştir. Bu çevre, Kûfe ve Basra’daki isyanları ve Emevî yönetiminin tutumunu tasvip etmemiştir.³²

3.1.2.2. Sosyal, Politik ve Ekonomik Durum

³⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/370; Ayrıca bkz. Mehmet Dalkılıç, “İbn Hazm’a Göre Ali b. Ebi Talib ve Ona Karşı Savaşın Durumu”, **Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi** 10/2 (Aralık 2019), s. 299-301.

³¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/370-372.

³² Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 66-69.

Emeviler, iktidarı ele geçirdikten sonra kendilerini meşrulaştırmanın yollarını aradılar. Bu amaçla, Allah'ın kaza ve kaderiyle halife olduklarını ve dolayısıyla onun hükmünü icra ettiklerini öne sürdüler. Bu nedenle, kendilerine karşı yapılan her türlü isyanın, Allah'a karşı bir isyan olarak kabul edileceğini iddia ettiler.³³

Emevi sülalesi, iktidarlarının Allah tarafından verildiğini ifade etmekle kalmayıp kendilerini Allah'ın en yüce askerleri ve insanların da en hayırlıları olduklarını söylemeye başladılar. Bu durum, Emevi soyu dışındaki kişilere ve Arap olmayanlara karşı hakaretvari bir tutum geliştirilmesi ve Müslümanlar arasında asabiyet duygusunun yeniden ortaya çıkmasıyla sonuçlandı.³⁴

Emevi halifeleri Arapların tarafını tutarak mevâlî ile Araplar arasında eşit muamele yapmadılar. Bu durum, Arap olmayanların zaman zaman ayaklanmalarına yol açtı. Irak ve hilafetin doğu bölgelerinde, İslam toplumuna mevâlî olarak katılanların sayısı giderek arttı. Bu kişilerin Müslüman olarak kabul edilmesi cizye ve harçlardan muaf olmalarını gerektiriyordu.³⁵ Vali Haccâc b. Yusuf'a (ö. 95/714), harac toplamakla görevlendirdiği memurlar tarafından, bazı zımmîlerin Müslüman olduğunu ve bu durumun harac sisteminin işleyişini aksattığı bildirilmiştir. Bunun üzerine Haccâc, Basra ve diğer şehirlerde yaşayan, harac ödemeyen kişilerin şehirlerden çıkarılmasını emretmiş ve onların ellerini damgalatarak, istedikleri yere gitmekte serbest olduklarını ilan etmiştir.³⁶

Vali Haccâc b. Yusuf'un (ö. 95/714) politikaları sonucunda, daha önce Müslüman kardeşleriyle eşitlik umudu taşıyan mevâlîler, topraklarına geri dönmek ve eskiden olduğu gibi harac ödemek zorunda kaldılar. Bu durum, birçok kurrâ'nın da destek verdiği Abdurrahman b. Eş'as'ın isyanına yol açtı. Haccâc, bu uygulamalarıyla Emevî iktidarını sürdürmeyi ve ekonomik kaynakları korumayı amaçlıyordu. Ancak bu politikalar, İslam toplumundaki 'müminlerin kardeşliği' ilkesinin zedelenmesine

³³ Kutlu, Mürchie Mezhebi: "Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", s. 168-210; W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev.Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2012), s. 11-45, 111-114.

³⁴ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri**, s. 70; Kutlu, "Mürchie", 32/41-45.

³⁵ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri**, s. 71-74; Kutlu, Mürchie Mezhebi: "Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 174-175.

³⁶ Kutlu, Mürchie Mezhebi: "Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 174-176.

neden olmuş, Arap kimliği cemiyet üyeliğinde öncelikli hale gelirken, Müslümanlık ikinci plana itilmiştir.³⁷

Emevi yönetiminin haksız, tek taraflı ve siyasi tutumları, hem Arap hem de diğer toplumsal kesimler arasında memnuniyetsizlik yaratmıştır. Ayrıca, bu bölgelerdeki ekonomik koşulların kötüleşmesi, toplumsal huzursuzluğu artırmıştır. Yönetim, Harici ve Haşimi gruplarına baskı yaparken, diğer yandan meşruiyet kazanmak için dini argümanları kullanma yoluna gitmiştir. Bu durum, ümmetin birliğinin zayıflamasına, ulema sınıfının dışlanmasına ve dolayısıyla iç isyanların patlak vermesine sebep olmuştur.³⁸

3.1.2.3. Tarafsızlar Grubu ve Mürcie'nin Teşekkülü

Hız. Osman'ın ölümünden sonra ortaya çıkan siyasal çekişmeler, Mürcie mezhebinin hem siyasal hem de itikadî bir mezep olarak ortaya çıkmasının başlıca sebeplerinden biridir. Hız. Osman döneminden itibaren yaşanan fitne olaylarından uzak durmayı tercih eden, Cemel Savaşı (36/656) ve Sıffin Savaşı'nda (37/657) Hız. Ali (ö. 40/660), Talha (ö. 36/656), Zübeyr (ö. 36/656) ve Muaviye'nin (ö. 60/680) tarafında yer almayan ve bu tutumunu sadece İslam ümmetinin birliğini korumak amacıyla sürdüren, Hız. Ali (ö. 40/660) ve Hız. Osman'ın (ö. 35/656) taraftarları dışında kalan, tarafsız olarak nitelendirilen bir üçüncü grup bulunmaktadır.³⁹ Böyle bir tavrın, ilk olarak Hız. Osman'ın öldürölmesinden sonra Medîne'ye dönen ve 'Şüpheciler' (Şükkâk) olarak adlandırılan gâzîler tarafından sergilendiğini görmekteyiz.⁴⁰ Hız. Osman'ın ölümünden sonra Medîne'ye döndüklerinde, birlik ve beraberlik içinde bıraktıkları insanların birbirini öldürdüğünü ve çatıştığını gördüler. Bu manzaradan hangisinin haklı olduğundan şüpheyeye düşerek ve bu insanların şunları dediklerini söylediler:⁴¹

³⁷ Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 175.

³⁸ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, 74; Kutlu, "Mürcie", 32/41-45.

³⁹ Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 175.

⁴⁰ Kutlu, "Mürcie", 32/41-45.

⁴¹ Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 176.

“Biz sizi birlik ve beraberlik içinde bırakmıştık. Şimdi ise, sizin ayrılığa düştüğünüzü görüyoruz.”

“Hz. Osman mazlum olarak öldürüldü; o ve ashabı en adil kişilerdi.”

“Hz. Ali ve ashabı daha adil ve doğrudur.”

Tarafsızlar grubu, onların hepsinin güvenilir ve doğru kabul edilen kimseler olduğunu, hiç kimseden nefret etmediklerini, lanet etmediklerini, aleyhlerinde şahadet etmediklerini ifade ettiler. Onların durumlarını Allah'a havale edip Allah kıyamet gününde onların arasına hükmedecektir.⁴² Dolayısıyla bu tutum, hem insanlarla ilgili nihai yargıdan kaçınmaya yönelik bir yaklaşımı hem de bu yargının yalnızca Allah tarafından verileceği inancını yansıtır. İlahi adaletin, kıyamet gününde taraflar arasında hüküm vereceği fikrine dayanarak, insan yargısının sınırlı ve eksik olabileceği düşüncesini vurgulamaktadır.

Tarafsızlar grubunun en yoğun olarak yerleştiği bölgeler, Mekke ve Medine'nin yanı sıra Şam, Mısır ve Basra da bulunmaktadır. Hz. Ali'nin ölümünden sonra Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmesiyle bu grubun tutumu daha da belirginleşti. Bu olaydan sonra Hz. Ali'nin taraftarları da dahil Muaviye'ye biat ettiler ve birçok insan evlerine ve mescitlerine çekilerek ilim ve ibadetle meşgul olmayı tercih etti. Bu durum fitneden uzak durmaya çalışan ve ona katılmayan kişilerin, ilk dönem Mürcie akımının başlangıç örneklerini⁴³ oluşturduğunu göstermektedir.⁴⁴

Mürcie'nin siyasi ve dini hareket olarak teşekkül tarihi, hemen hemen bütün Şii ve Mu'tezili mezhepler tarihçileri ile bazı tarihi kaynaklar tarafından Hz. Osman'ın ölümüyle başlatılmaktadır. Bununla birlikte, Hanbeli kaynaklarındaki bazı rivayetler,

⁴² Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 74-79; Kutlu, Mürcie Mezhebi:Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, s. 176-177.

⁴³ “İlk Mürcii şahıslar Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra tarafsız kalan ve inzivaya çekilen kimselerdir. Mürcie'nin ilk örnekleri İslamiyet'in ilk çağında sahabeler arasında vardı. Fitneden uzak duran ve ona karışmayanlar Mürciilerin öncülerini temsil ederler.” Daha geniş bilgi için bkz. Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 82.

⁴⁴ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, 74-80; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 176-177.

Mürcie'nin teşekkülünün Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as isyanının ardından, yani 82/701 tarihinden sonra başladığını belirtmektedir.⁴⁵

Kaynaklarda Mürcie'nin tanımı yapılırken daha önce değinildiği gibi, genellikle iki temel nokta dikkate alınmıştır:⁴⁶

[I] Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında verilecek hükmü Allah'a bırakarak onların iman ve küfürlerine dair şahitlik edilmemesi,

[II] Bütün büyük günah sahiplerinin durumları Allah'a bırakılmalıdır; onların cennetlik veya cehennemlik olduğuna dair kesin bir şahadet bulunmamalıdır. Allah, dilerse onları affedebilir, dilerse azap edebilir.

Yukarıdaki tanımlardan hareketle, Mürcie mezhebinin temel görüşü, Hz. Ali ve Hz. Osman başta olmak üzere o dönemdeki siyasi olaylara katılan kişilerin durumunu Allah'a bırakmak ve büyük günah işleyenleri kâfir ilan etmemektir.⁴⁷ Bu görüş, Haricilere tepki olarak ortaya çıkmıştır. Hariciler Hz. Osman ve Hz. Ali'nin yanı sıra Cemel ve Sıffin'de savaşanları ve büyük günah işleyenleri kâfir saymaktaydılar. Ayrıca Hariciler, kendilerinden olmayanların yaşadığı yerleri küfür evi "Daru'l-Küfür" olarak kabul ediyor ve bu kişilerin canlarını ve mallarını kendilerine helal saymışlardır. Mürcie ise buna tepki olarak, Müslümanların yaşadığı yerleri iman evi "Daru'l-İman" olarak kabul etmiş ve açıkça inkârda bulunmayanları Müslüman saymıştır.⁴⁸

Mürcie mezhebinin oluşum zamanı olarak hicri altmış yılı sonrasını belirlemek mümkündür. Bu dönemde Haricilerin en sert görüşlüsü olarak bilinen Nafi b. Ezrak (ö. 65/685), Yezid b. Muaviye'nin (ö. 64/684) ordusunun Abdullah b. Zübeyr'i (ö. 73/692) Mekke'de kuşattığı sırada ona destek vermiştir. Ancak bir süre sonra Nafi b. Ezrak, Abdullah b. Zübeyr'i terk etmiştir. Bu kararının önemli nedenlerinden biri,

⁴⁵ Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 177; Kutlu, "Mürcie", 32/41-45

⁴⁶ Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 178-179.

⁴⁷ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 139-150.

⁴⁸ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 87.

Abdullah b. Zübeyr'in Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında olumlu düşüncelere sahip olmasıdır. Ayrıca Nafi b. Ezrak bu dönemde Ehl-i Sünnet'ten biri ile münakaşaya girmiştir. Nafi ona "kafirleri ahirette nereye korsunuz?" diye sorunca o da "Ateşe koruz" diye cevap vermiştir. Bu sefer "Müminleri nereye korsunuz? diye sorunca o da şu şekilde cevap vermiştir: "Mü'minler iki kısımdır. Bir kısmı iyilik yapanlardır. Onlar cennetliktir; diğerleri günah işleyenlerdir ve onların durumu Allah'a kalmıştır" şeklindeki görüşüne karşılık olarak, Nafi b. Ezrak'ın bu kişiyi "sen Mürciin" şeklinde nitelendirmesi, Mürcie mezhebinin bu dönemde teşekkül etmeye başladığını gösterir.⁴⁹

Özetle Mürcie mezhebi, Müslümanların birbirlerini kâfir ilan ettiği, bu sebeple birbirleriyle savaştığı ve kendinden olmayana aşağıladığı bir ortamda bu düşüncelere karşı bir tepki olarak doğmuştur. Mezheplerin aşırı görüşlerine karşı çıkan ve orta yolu bulmaya çalışan Müslümanlar için Mürcie mezhebi önemli bir sığınak olmuştur. Hilafet seçiminde yaşanan huzursuzluklar ve Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonrası ortaya çıkan memnuniyetsizlikler, ilk kez bir Müslümanın başka bir Müslümanı kafir ilan etmesi düşüncesinin kendini göstermesine neden oldu. Bu düşünce, iman ne olduğunun ve Müslümanın kim olduğunun sorgulanmasına yol açtı. Bu olay, Müslümanların birbirlerini kafir ilan etmelerine ve İslam'ın tanıdığı hakların ellerinden alınmasına yol açtı. Hariciler olarak bilinen grubun yürüttüğü bu propaganda, Müslümanların kendi inanç kardeşlerinden gördüğü zulme dönüştü. İslam'ın çatısı altında birlik ve güven içinde olduklarını düşünen Müslümanlar, Hariciler ile farklı görüşlere sahip olduklarında kâfir olarak suçlanıp, öldürülme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. Bu katı ve dışlayıcı yaklaşım İslam'ın dini ve siyasi birliğini tehdit edince, Mürcie adı verilen daha ılımlı bir yaklaşım ortaya çıktı. Bu bağlamda Mürcie, bir mezhepten ziyade Harici düşünceye karşı İslam birliğini, Müslümanların eşitliğini ve haklarını savunan bir tepki olarak görülmelidir.⁵⁰

3.1.2.3. Mürcii Fırkalar

⁴⁹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 87-88.

⁵⁰ Kutlu, *a.g.e.* s. 89-90.

Makalât yazarları, Mürciileri birçok farklı fırkaya ayırmış ve her bir fırkayı daha küçük alt gruplara bölmüşlerdir. İslam Mezhepleri Tarihi'nin klasik kaynaklarında, Mürcie mezhebi çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Bazı kaynaklar Mürcie'yi coğrafi olarak Horasan, Kûfe, Irak veya Şam Mürcie'si olarak sınıflandırırken, bazıları fırka liderlerine göre Sevbâniyye, Kerrâmiyye, Gaylâniyye, Şimriyye, Tumeniyye, Neccâriyye gibi isimlendirmeler kullanmıştır. Diğer kaynaklar, Mürcie'yi uzmanlık alanlarına göre Fukahâ Mürcie'si ve Ehl-i Kelâm Mürcie'si, Ehl-i Sünnet karşısındaki konumuna göre ise Sünnet Mürcie'si ve Bid'at Mürcie'si olarak ayırırken, bazıları kader anlayışlarına göre Kaderci, Cebirci veya Halis Mürcie olarak sınıflandırmıştır. Ayrıca fikirlerine göre Kat'iiyye, Şakkiyye, Vâcibiyye ve Sâlibiyye gibi tasnifler de yapılmaktadır. Ancak eserlerde öne çıkan ana Mürcii fırkalarını şu başlıklar altında incelemek mümkündür.⁵¹ Özellikle Cehmiyye ile Kerrâmiyye amel-iman ayrımı üzerine yaptıkları vurgular nedeniyle, Mürcie'nin bir alt kolu olarak değerlendirilmesi hem anlamlı hem de mantıksal olarak isabetlidir.

[I] **Gaylâniyye:** Şamlı Gaylan b. Mervan'a (ö. 120/738) atfedilen bu fırka, imanı, Allah'ı sonradan elde edilen bilgiyle tanımak, sevmek ve O'na itaat etmek olarak tanımlar. Ayrıca Hz.Peygamber'in getirdiklerinin tamamını dil ile tasdik etmeyi iman olarak kabul eder. Onlara göre âlem ve insanın kendisinin bir yaratıcısı olduğu yönündeki doğuştan gelen bilgi iman olarak sayılmaz; gerçek iman, bireyin kendisinin edinmesi gereken bir bilgidir. Bu fırka mensupları genellikle Şam ve çevresindeki Mürciiler arasında yer alır ve insan özgürlüğünü savunurlar. Gaylan ayrıca, Kitap ve sünneti bilen her Müslümanın devlet başkanı olabileceğini ve bunun için Kureyşliliğin gerekli olmadığını ileri sürmüştür.⁵²

Gaylân'a göre iman, sadece elde edilen ikinci marifetle sınırlıdır ve bu iman artmaz veya eksilmez. Marifet iki çeşittir. İlk türü zaruri bilgidir ve iman olarak kabul edilmez. Bu bilgi, âlemin ve kendisinin yaratıcısını bilmekle ilgilidir. Bu tür bilgi,

⁵¹ Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 199; Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 125; Kutlu, "Mürcie", 32/41-45.

⁵² Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 199; Kutlu, "Mürcie", 32/41-45.

imanın kapsamına girmez. Ayrıca Gaylan, Ebu Sevban'ın bütün ameller imandan sonra gelir düşüncesini benimsemiştir.⁵³

[II] **Cehmiyye:** Cehm b. Safvân'a⁵⁴ göre iman, Allah'ı, peygamberlerini ve Allah'tan gelen her şeyi bilmekten ibarettir. Bu görüşe göre, dilin ikrarı, tasdik ve amel iman kapsamına girmez. İnkâr, Allah'ı bilmemek olarak değerlendirilir. Cehm b. Safvân'ın görüşüne göre, insanlar fiillerinde özgür değildirler; insanlar rüzgarın önünde savrulan yapraklar gibidir ve yaprağın yönünü belirleyen Allah'tır. Bu sebeple bu fırkaya “Cebirci Mürcie” ya da “Horasan Mürciesi” denmiştir. Cehmiyye fırkası, adını Cehm b. Safvân'dan alır.⁵⁵ İbn Hazma'nın naklettiğine göre Ezz kabilesine mensup Benî Râsib'in azatlı kölesi olarak bilinen ve Ebû Muhriz künyesiyle anılan Cehm b. Safvân es-Semerkandî, Horasan'da Merv emiri Nasr b. Seyyâr'a karşı isyan eden Hâris b. Süreyc et-Temîmî'nin kâtipliğini yapmıştır. Ancak bu dönemde Müslim b. Ahvez, Cehm'i mağlup ederek onu öldürmüştür.⁵⁶

Hakeza Cehm b. Safvân'ın özellikle iman-amel bağı hakkındaki görüşleri nedeniyle İbn Hazm Cehmiyye fırkasını Mürcie'den saymıştır. İbn Hazm, eserinde bu konuya şu şekilde değinmektedir:

“Mürcie fırkaları arasında Ehl-i Sünnet'e en uzak olanlar, Cehm b. Safvân, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî'nin taraftarlarıdır. Bunlardan Cehm ve Eş'arî şöyle derler: “Kişi, her ne kadar küfür izhar etse, diliyle teslis inancında olduğunu belirtse ve haça tapınsa bile iman sadece kalbin inanması (bağlanması)dır.”⁵⁷

⁵³ Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal** s. 131.

⁵⁴ Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî (ö. 128/745-46), ilk kelâmcılardan biri olup Cehmiyye fırkasının kurucusu olarak kabul edilir. Cehm b. Safvân, görüşlerini ilk olarak Horasan ve Tirmiz çevresinde yaymaya başlamıştır. Te'vil, ilâhî sıfatlar, kader, rû'yetullah ve âhiret halleri gibi önemli kelâm konuları hakkındaki görüşleri, geniş çapta tartışmalara yol açmıştır. Cehm, akıl ile nassın çatışması durumunda aklın esas alınması ve nassın buna göre te'vil edilmesi gerektiğini savunan ilk kelâmcılardan biridir. İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/1072; Ayrıca bkz. İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/1092.

⁵⁵ Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

⁵⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/60.

⁵⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/10

İbn Hazm, *el-Fasl*'ın ilerleyen bölümlerinde 'İlim Konusu' ve 'Ru'yet Konusu' başlıkları altında, Cehm b. Safvan'ın Mürcie ile hemfikir olmadığı bazı meseleleri ele almaktadır. Bunlardan biri, *ru'yet* konusunu ele alırken Mürcie ile farklı bir görüş benimsemiş ve Allah Teâlâ'nın âhirette görülemeyeceğine dair inancını ifade etmiştir.⁵⁸ Yine İbn Hazm Cehmiyye fırkasını Allah'ın ilmi konusunda tenkit ederek şöyle ifade etmektedir:

“Allah'ın ilmi muhdes (sonradan meydana gelen) ve mahluktur. Yüce Allah, bir şeyi, kendi ile bileceği bir ilmi zatında yaratıncaya kadar onu bilemez.”⁵⁹

İbn Hazm'a göre, Cehmiyye'nin bu görüşü hatalıdır. Ona göre, Allah'ın ilmi ezeli ve ebedidir; sonradan meydana gelen (muhdes) bir şey olmadığı gibi, yaratılmış (mahluk) da olamaz. Allah'ın bilgisinin zamanla sınırlı veya sonradan oluşmuş olması, O'nun mükemmeliyetine aykırıdır. İbn Hazm'a göre, Allah'ın ilmi zatının ayrılmaz bir parçasıdır ve değişmez. Bu nedenle Allah, bir şeyi bilmek için onu yaratmasına gerek duymaz; O, her şeyi öncesiz ve sonsuz bilgisiyle bilir.

Yine İbn Hazm, Cehm bin Safvan'ın “Cennet ve cehennemin her ikisi de, içindekilerle birlikte yok olacaktır”⁶⁰ görüşüne karşı çıkmıştır. İbn Hazm, Kur'an'da yer alan delillere dayanarak, cennet ve cehennemin ebedî olduğunu, hiçbir zaman yok olmayacağını savunur. Bundan dolayı Cehmiyye'nin bu görüşünün hatalı olduğunu belirtir.

[III] Kerrâmiyye: Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869)⁶¹ ve taraftarları, imanı sadece dil ile ifade etmek ve tasdik etmek olarak tanımladılar. Onlara göre, bir kişinin iman etmediğini söyleyebilmek için dil ile reddetmesi gerekir. Bu görüşe göre, Resûlullah (s.a.v) dönemindeki münafıklar mümin olarak kabul edilir. Bu

⁵⁸ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/ 242-243.

⁵⁹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/526.

⁶⁰ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/526.

⁶¹ Muhammed b. Kerrâm, III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan ve itikadî mezhep olan Kerrâmiyye mezhebinin kurucusudur. İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/1113.

grup hicri III./IX. yüzyılın sonlarından itibaren İslam dünyasının doğusunda, özellikle Horasan ve Mâverâünnehîr bölgelerinde Müricii/Hanefi çevrelerde ortaya çıktı ve burada kendine özgü siyasi, itikadi, fıkhi ve tasavvufî görüşlerle tanındı. Bu fırka hicri VII./XIII. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürdü.⁶²

Kerrâmiyye, *el-Fasl*'da imanın yalnızca dil ile ifade edilen bir tasdikten ibaret olduğunu savunması dolayısıyla, Mürchie'nin Ehl-i Sünnet'ten en fazla ayrılan mezheplerinden biri olarak tanımlanmaktadır.⁶³ İbn Hazm bu fıkra hakkındaki görüşü ise şöyle dile getirmektedir:

“Mürchie'nin aşırı gidenleri (gulât) iki gruba ayrılmaktadır. Bu gruplardan biri, “Kişi, kalbiyle küfre inanıyor olsa bile, diliyle ikrar ederse, böyle bir kimse yüce Allah nezdinde mümindir; dolayısıyla Allah'ın dostu ve cennet ehlindendir.” anlayışını savunmaktadır. Bu görüş, Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî ve onun takipçileri tarafından benimsenmiştir. Söz konusu grup, Horasan ve Beyt-i Makdis bölgelerinde yer almaktadır.”⁶⁴

İbn Hazm *el-Fasl*'da “Peygamberler (a.s.) Günah İşlerler mi?” başlığı altında peygamberlerin günah işleme noktasında “Kerrâmiyye'den olan bazı kimselerin, “Peygamberlerin tebliğ konusunda da yalan söylemeleri caizdir.” dediklerini de işitmişim”⁶⁵ diye ifade etmiştir.

[iv] Yunusiyye:Yunus b. Avn en-Nümeyrî, imanın hem kalpte hem de dilde olduğunu savunur. Ona göre Allah'ı bilmek, ona boyun eğmek ve dil ile ikrar, imanın temel unsurlarıdır. Bu özelliklere sahip olan kişi mümin sayılır ve bu kişilerin taati imanın bir parçası olarak kabul edilmez. Yani mümin cennete yalnızca samimiyet ve

⁶² Kutlu, Mürchie Mezhebi: “Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, s. 201.

⁶³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/10.

⁶⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/524; İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/738.

⁶⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/940.

Allah'ın sevgisiyle girer; ameller ve taat, cennete giriş için bir engel oluşturmaz. Bu görüşler Yûnusiyye adı verilen fırkaya atfedilir.⁶⁶

[v] Gassâniyye: Gassân el-Kûfi ve destekçileri imanı Allah'ı, peygamberlerini ve kitaplarını bilmek ve bunları kabul etmek olarak tanımlar. Gassân imanın, Allah'ın gönderdiği şeyleri ve peygamberin getirdiklerini genel olarak kabul etmek olduğunu belirtmiştir. O, imanın artabileceğini ancak eksilmeyeceğini öne sürmüştür. Gassân, iman konusundaki görüşlerinin Ebû Hanife'nin görüşleriyle benzer olduğunu belirtmiştir. Ebu Hanife iman, "Allah'ı, peygamberleri ve onlardan gelen bilgileri bilmek" olarak tanımlamış ve imanın ne artacağını ne de eksileceğini söylemiştir. Gassân ise imanın artabileceğini ancak eksilmeyeceğini vurgular.⁶⁷

[vi] Tûmeniyye: Bu fırka, Ebû Muaz et-Tûmeni'ye ait bir görüşü özetlemektedir. Tûmeni'ye göre iman, insanı küfürden koruyan ve bazı hasletlerin ismidir. Bu hasletler; marifet (bilgi), tasdîk (onaylama), muhabbet (sevgi), ihlâs (samimiyet) ve ikrâr (itiraf) gibi özelliklerdir. Bu özelliklerden biri ya da birkaçı terk edilirse, iman yerini küfre bırakır. Örneğin namaz ve orucun terk edilmesini helal kabul ederek bu ibadetleri bırakmak, kişinin küfre düşmesine neden olur. Bu görüşler, Tûmeniyye fırkası tarafından savunulmaktadır ve Ebû Muaz et-Tûmeni'ye atfedilmektedir.⁶⁸

[vii] Neccâriyye: Bu fırka, Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'a⁶⁹ atfedilen bir görüşü açıklamaktadır. Bu görüşe göre iman, Allah'ı ve resullerini bilmek, müslümanların üzerinde birleştiği farzları kabul etmek, Allah'a teslim olmak ve bu inançları sözle ifade etmek olarak tanımlanır. Bu fırkaya göre kendisine deliller

⁶⁶ Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 129-130; Dalkılıç, "Eş'ari'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları", s. 102; Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", s. 199.

⁶⁷ Kutlu, "Mürcie", 32/41-45; Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 130-131.

⁶⁸ Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 132; Kutlu, "Mürcie", 32/41-45; Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", s. 200.

⁶⁹ Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın (ö. 230/845 civarı) kurduğu kabul edilen kelâm ekolü, Neccâriyye olarak bilinir ve kurucusunun adına nisbetle Hüseyniyye olarak da anılır. Bu fırka, Abbâsî halifelerinden Me'mûn döneminde (813-833) gelişip tanınmıştır. Mezhepler tarihi müellifleri, Neccâriyye'nin fırka sınıflandırmasındaki yerini belirlemede farklı görüşler ileri sürmüştür. Bazıları bu fırkayı Mu'tezile'den, bazıları Mürcie'den veya Cebriyye'den saymıştır. İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/1121. Geniş bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Hârût ve Mârût", **DİA**, 16/262-264).

sunulduktan sonra bu delillere rağmen iman etmeyen bir kişi inkârcı olarak kabul edilir. Hüseyin b. Muhammed ve taraftarları, Kur'an'ın yaratılmış olduğuna dair görüşleriyle Mu'tezile'nin görüşünü paylaşıyorlar da, iman konusundaki nazariyelerinde Mürcii bir yaklaşım sergilemişlerdir. Yani iman ile ilgili düşüncelerinde Mu'tezili olmayan diğer Hanefiler gibi imanın sadece kalpte bulunması ve amellerin imanın bir parçası olmadığı görüşünü benimsemişlerdir. Ayrıca Hüseyin b. Muhammed'in *Kitâbü'l-İrcâ* adlı bir eser kaleme aldığı bilinmektedir.⁷⁰ Ayrıca İbn Hazm, Neccâriyye'nin Allah'ın kudretini aşırı derecede ön plana çıkarıp insan iradesini zayıflattığını düşünerek eleştirir.⁷¹

[viii] Sevbâniyye: Ebu Sevbân el-Mürcii'ye nispet edilen bu ekol imanı, Allah'ı, peygamberlerini ve aklen terk edilmesi caiz olmayan her şeyi bilmek ve ikrâr etmek olarak tanımlar. Ebu Sevbân'a göre iman, amelden önce gelir; yani kişi önce imanını ikrâr eder, sonra amellerle bunu yerine getirir. Bu görüşe göre müslümanlar cehenneme gitmezler. Bu tanımlar incelendiğinde, amel konusundaki görüşlerinin Mu'tezile ile benzerlik taşıdığı açıkça görülmektedir. Sevbâniyye mensupları, şeriatten önce aklen vacip kılma fiillerinden dolayı Yûnusiyye ve Gassâniyye'den ayrılmışlardır.⁷²

[viii] Merîsiyye: Bunlar Bağdat Mürciesi'dir. Bîşr, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia etmiş ve bu görüşünden dolayı Ebu Yusuf ile Mu'tezile tarafından dışlanmışlardır. Bîşr el-Merîsî, iman konusunu 'İman, kalp ve lisanla tasdiktir. Tasdik olmayan şey iman değildir.' şeklinde tanımlar. El-Merîsî ve İbnu'r-Râvendî, bir kişinin puta, güneşe veya aya secde etmesinin doğrudan küfür sayılmadığını ancak bu davranışın küfre işaret ettiğini belirtmişlerdir. Bîşr el-Merîsî (ö. 218/833) Merîsiyye fırkasının kurucusu olarak kabul edilir.⁷³

⁷⁰ Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", 200-201; Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, **Makalatü'l-İslamiyyin: İlk Dönem İslam Mezhepleri**, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005), s. 139-140.

⁷¹ el-Fasl, 2/374.

⁷² Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 131-132; Dalkılıç, "Eş'ari'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrımlık Noktaları", s. 103; el-Eş'ari, **Makalatü'l-İslamiyyin: İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 139.

⁷³ Kutlu, "Mürcie", 32/41-45; el-Eş'ari, **Makalatü'l-İslamiyyin: İlk dönem İslam mezhepleri**, s. 143-144.

3.1.3. Mürcie'nin Genel Görüşleri

Mürcie siyasal, itikadî, fikhî ve tasavvufî meselelerin çözümü konusunda çeşitli görüşler ortaya koymuştur. Ancak bunlar genellikle iman konularıyla öne çıkmıştır. Mezhepler Tarihi'nin kaynakları bu görüşleri ele alırken çoğunlukla iman konularına odaklanmış, Haricîler ve Hadis Taraftarları ise bu görüşleri çürütmeye yönelik eserler kaleme almıştır. Mürcie, iman ve küfür konularında Haricilerin görüşlerini reddederek kendi özgün görüşlerini geliştiren ilk akımdır. Mu'tezile'nin ortaya çıkmasıyla bu konu, Mürcie ile Mu'tezile arasında tartışma konusu olmuştur. Mürcie, iman teorisinde Hariciler ve Hadis Taraftarları'nın görüşlerine karşı dururken diğer konularda aralarında bazı farklılıklar olsa da genel olarak benzer görüşleri paylaşmışlardır. Dolayısıyla bu görüşlerin ana merkezinde iman olması vesilesiyle İbn Hazm'ın da İman, dini kalp ile kabul etmek, dil ile itiraf etmek ve davranışlarla uygulamak demektir. Farz ya da nafil olan her ibadet iman sayılır. İnsan iyilik yaptıkça imanı güçlenir, kötülükler işledikçe imanı zayıflar görüşünü dile getirmektedir.

Bu görüşler nazariyesinde Mürcie'nin görüşlerini İbn Hazm perspektifinde ele almaya çalışacağız.

3.1.3.1. İtikadî Görüşleri

Mürcie,⁷⁴ büyük günah işleyenlerin dünya ve ahiret durumlarını ayrı ayrı değerlendirir. Bu görüşe göre, Kible Ehli'nden büyük günah işleyenler (fâsiklar) imanlı olmalarına rağmen mümin olarak kabul edilirler, fakat aynı zamanda büyük günahları nedeniyle fasıktırlar. Onların durumu Allah'a bırakılmıştır; Allah dilerse affeder, dilerse cezalandırır. Onlar, fıkı imanının zıttı olarak kabul etmediklerinden ve amelleri imanın bir parçası olarak görmediklerinden, büyük günah işleyenleri fıkı ve

⁷⁴ Mürcie mezhebinin doğuşuyla ilgili olarak Klasik İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler, Mürcie'nin kim olduğu konusunda farklı yaklaşımlar ortaya koymuştur. Bu yaklaşımlar, genel olarak şu şekilde özetlenebilir: Hz. Osman ile Hz. Ali arasındaki olaylarda kimin haklı olduğu konusunda karar verilmesini erteleyenler, Hz. Ali'yi hilafet sıralamasında geriye bırakanlar, büyük günah işleyenlerin hükmünü ahirete bırakanlar ve son olarak ameli imandan sonra değerlendirenler. Ancak Mürcie, imanın amelle ilişkisini reddeden bir görüş olarak tanınmıştır. Bu konularda bkz. el-Eş'ari, **Makalatü'l-İslamiyyin: İlk Dönem İslam Mezhepleri**, 145-146; Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 139-152.

fücuruyla birlikte tam bir mümin olarak saymaktadırlar. Günah işleyen kişinin durumu ister yorumlamalı (te'vil) ister yorumlamasız (tevilsiz) olsun, değişmez; çünkü tüm günahlar fisk olarak kabul edilir.⁷⁵

[1] Büyük Günah Meselesi: Büyük günah işleyen bir kişinin, bu günahı nedeniyle fasık olmasına rağmen gerçek mümin olarak kalmaya devam ettiği görüşü, “Küfürle birlikte iyi amellerin (ta'at) fayda vermediği gibi, imanla birlikte kötü amellerin zarar vermediği” şeklinde formüle edilmiştir. Bu ilke, bu sebeple Mürcie'nin tanımı olarak kabul edilmiştir.⁷⁶

Mürcie'ye göre, Allah'ın hükmünün ertelenmesi yalnızca büyük günah işleyenlerin durumunu kapsar. Çünkü günah işlememiş veya günahlarından tevbe ederek ölmüş bir kişi cennettir. Kafir olarak ölmüşse, cehennemliktir. Bu nedenle, Mürcie'ye göre Hz. Osman, Hz. Ali ve benzeri büyük günah işleyen kişilerin cennetlik veya cehennemlik olduğuna bu dünyada hükmedilemez. Mürcie, ilk olarak bu yaklaşımı Hz. Osman ve Ali için uygulamış ve zamanla tüm büyük günah işleyenler için geçerli hale getirmiştir. Mürcie'ye göre, günah işlememiş veya ölmeden önce tevbe eden bir mümin cennetlik, küfürle ölen bir kişi ise cehennemliktir. Ancak büyük günah işleyen bir müminin cezalandırılması veya mükafatlandırılması Allah'a bırakılmıştır; Allah dilerse affeder, dilerse azap eder. Bu görüş zamanla Ehl-i Sünnet tarafından temel bir ilke olarak kabul edilmiştir.⁷⁷

Mürcie, büyük günah işleyen kişinin mümin ve Müslüman olarak kabul edilmesi gerektiğini şu ayetlerle temellendirmeye çalışmıştır:

“Ey inananlar! Cinayetlerde kısas size farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın... Ama kim kardeşi tarafından affedilirse o zaman uygun olanı yapması ve güzelce üzerine düşen fidyeyi vermesi gerekir. Bu, Rabbiniz tarafından bir hafifletme ve acımadır. Kim bundan sonra da saldırıya kalkarsa artık onun için acı bir

⁷⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/14; Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45; Kutlu, “Mürcie Mezhebi:Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, s. 188.

⁷⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/14; Kutlu, “Mürcie Mezhebi:Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, s. 188; Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 141.

⁷⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/14-20; Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45; Kutlu, Mürcie Mezhebi: “Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, s. 192

*azap vardır.”*⁷⁸ bu ayette geçen “*Ey inananlar!*” Bu ifadede katil olan kişi, mümin sıfatıyla nitelendirilmiştir. Öldürülen kişinin velisi ise “*kardeşi*” ifadesiyle dini kardeş olarak tanımlanmıştır.”⁷⁹

[1] Amel-İman İlişkisi: Amellerin imanın bir parçası olmadığı ve imanın özüne dahil edilemeyeceği konusunda tüm Mürciiler aynı görüştedirler. Çünkü ameller, imanın bir sonucu olduğundan, onların iman olarak adlandırılması yalnızca mecaz anlamında mümkündür.⁸⁰ Bu nedenle Mürcie, amellere inanmayı ayrı bir şey, farz olduklarını bilmesine rağmen yerine getirmemeyi ise ayrı bir şey olarak değerlendirir. Farz olduğuna inanmayan kişi kafir sayılırken farz olduğuna inandığı halde yerine getirmeyen kişi günahkar bir mümin olarak kabul edilir. Mürcie’ye göre, “namaz, oruç, zekat ve hac, imanla değil, imanın dışında birer farz veya İslam’ın ilkeleri (Şerâi) olarak görülür.”⁸¹ İbn Hazm ise bu durumun doğru olmadığını şöyle dile getiriyor: “Bu yüce Allah’ın, Elçisinin (s.a.v) ve sahabelerin kesinlikle onaylamayacağı bir isimlendirmedir. Gerçek İslam, iman olan kanunlar (şeriat)dır. Kanunlar ise iman ve İslam’ın kendisidir. Tevfik ise yalnızca Allah’ın inayetiyle mümkündür.”⁸²

Mürcie, Mâide 5/6. ve Bakara 2/277. Kur’an’daki ifadeleri delil göstererek imanın amelden önce geldiğini delillerle savunur ve şu şekilde açıklar: Allah’a ve Resulüne yeni iman etmiş bir kişinin kendisine herhangi bir amel yükümlülüğü doğmadan önce vefat etmesi durumunda, o kişinin mümin olarak öldüğünü ve cennete gideceğini belirtir. Bu da amellerin imanın bir parçası olmadığının bir kanıtıdır.⁸³

İslam düşüncesinde amelleri imanın özüne dahil edilip edilmediği konusunda iki zıt görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan ilki, Hariciler, Şia ve Hadis Taraftarlarının çoğunun benimsediği “ameller imanın özüne dahil edilmesi”, ikincisi ise Mürcie’nin

⁷⁸ el- Bakara 2/178.

⁷⁹ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 142.

⁸⁰ Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45; Kutlu, Mürcie Mezhebi: “Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, s. 190; Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 153.

⁸¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/824.

⁸² İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/824.

⁸³ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 155.

temel görüşünün “ameller imanının özüne dahil edilmez.”dir. Mürcie bu yüzden amelleri hafife almakla suçlanmıştır.⁸⁴

[iii] İmanın Tanımı: Mürcie’nin imanın tanımına ilişkin görüşlerini üç ana grup halinde ele almak mümkündür:

Birinci görüşe göre “iman, kalpte gerçekleşen marifettir veya onaylama olarak kabul edilir.” Cehm b. Safvân ve destekçilerine göre ise; iman, sadece Allah’ı, peygamberleri ve Allah’tan gelen her şeyi bilmekten ibarettir.⁸⁵

İkinci görüşe göre “iman, dil ile ikrar ve kalp ile tasdiktir.” Yani iman, Allah’ı ve O’nun gönderdiği şeyleri tamamen kalp ile tasdik etmek ve dil ile ifade etmektir. Bu da, fakih Ebu Hanife Nu’mân b. Sâbit ve fakihlerden bir topluluğun görüşüdür.⁸⁶

Üçüncü görüşe göre “iman, sadece dille ikrardır.” Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî ve taraftarlarınca benimsenen bu görüşe göre iman, sadece kalbin değil, dilin de onayı ve tasdikiyle gerçekleşir. Sadece kalp ile bilmek iman anlamına gelmez; dil ile ikrar da imanın bir parçasıdır. Küfür ise, Allah’ı dil ile tanınamak ve inkâr etmektir.⁸⁷ Doşayısıyla Mürcie, imanı üç farklı şekilde tanımlamış olsa da bu tanımlardan hiçbirinde amelleri imanın bir parçası olarak değerlendirmemişlerdir.⁸⁸

Sonuç olarak İbn Hazm, Allah’ın iman kavramının lügattaki anlamından daha derin bir anlam içerdiğini belirtir. Bu nedenle, “kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla amel etmek” kavramları iman ile ilişkilendirilmekte olup, bu tanımlama da yalnızca Allah’a ait bir nitelik olarak değerlendirmektedir. İbn Hazm, imanın tesis edilebilmesi için bu üç temel unsuru gerekli görmekte ve bu unsurların yalnızca kendi başlarına mevcut olmalarının imanı teşkil etmeyeceğini, bunu âyetler, hadisler ve akli delillerle ispatlamaktadır.

⁸⁴ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 153-154.

⁸⁵ el-Eş’ari, *Makalatü’l-İslamiyyin: İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 144-145; İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/736

⁸⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/738-740.

⁸⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/738; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/524..

⁸⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/3; Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45; Kutlu, *Mürcie Mezhebi: “Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”*, s. 192

[iv] İmanda Artma ve Eksilme: Mürcie, imanın amellerle artmadığını ve amelleri terk etmek ya da günah işlemekle de azalmadığını ısrarla savunur. Mürcie'ye göre, bir kişinin iman vasfı yalnızca küfürle ortadan kalkar. Yani bir kişinin aynı anda hem mümin hem de kâfir olması mümkün değildir.⁸⁹ İbn Hazm ise bu konuda Mürcie'den farklı düşünerek imanın artıp azalabileceğine dair delil olarak şu ayeti işaret eder: “*İmanlarına iman katsınlar diye müminlerin kalplerine güven indiren O'dur.*”⁹⁰ Dolayısıyla İman artışının tasdik veya itikatla ilgili olmadığı, çünkü tasdik derece farklılığı kabul etmediği belirtilmektedir. Bu nedenle, imandaki artışın amellerde gerçekleştiği sonucuna varılmaktadır. İbn Hazm, amelin imanın bir parçası olduğunu savunmakla kalmamış, aynı zamanda imanda bir artışın mümkün olduğunu da göstermiştir.

İbn Hazm, İmanın artması ancak eksilen bir şeyde mümkündür sözleriyle, imanın artıp eksilebileceğini ifade ederek şu ayetleri öne sürmektedir: “*İman etmiş olanlara gelince, inen sûre onların imanını artırmıştır (Onlar bunu birbirlerine müjdeliler.)*” ve “*Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine, “İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun” dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı.*”⁹¹ Bu ifadelerle Allah, amel ve içtihat kavramlarını kastetmiştir. Amel, niteliği gereği artış ve azalış gösteren bir olgudur. Amel, çeşitli parçalara ayrılabilir; dolayısıyla amelin bazı unsurlarının terk edilmesi, imanın azalması olarak adlandırılabilir. Benzer şekilde, ameldeki artış da imanın güçlenmesi olarak değerlendirilmektedir.

İbn Hazm'a göre, imanın artışını ifade eden âyetler, amellerin imanın ayrılmaz bir unsuru olduğunu ve imanda bir ziyadeleşmenin meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Bu âyetlerde geçen 'imanın artması' ifadesi, Müslümanların yeni bir âyetin nazil olmasıyla tasdik ve imanlarını artırmalarını ifade etmez. Bu nedenle, indirilmiş olan âyetler, bu bireylerin inançlarını ve tasdiklerini artırma işlevi görmemektedir. Bu durumda, âyetlerde belirtilen ziyadeleşme, bireyin daha önce fark etmediği veya onaylamadığı eylemleri kapsamaktadır. Yani, daha önce yerine getirilmemiş bir eylemin gerçekleştirilmesi, kişinin inancını artırma potansiyeline

⁸⁹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/852; Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

⁹⁰ el-Fetih, 48/29

⁹¹ Et-Tevbe, 9/124; Âl-i İmrân, 3/173.

sahiptir. Çünkü ziyadeleşme yalnızca nicelik ve sayıda gerçekleşebilir; inançta bir artış söz konusu değildir. Nicelik ve sayı, yalnızca sözler ve eylemler bağlamında geçerlidir. Bu çerçevede, iyi eylemlerin de imanın bir parçası olduğu sonucuna varılmaktadır.⁹²

[v] Va'd ve Va'id Konusu: Va'd, Allah'ın, emir ve yasaklarına uyan kimselere ödülleri vereceğine dair bir sözüdür; va'id ise, bu emir ve yasaklara uymayan ve bazı günahları işleyenleri ebedî bir ceza ile tehdit etmektir.⁹³ Mürcie, "diğerlerinin durumu Allah'ın emrine kalmıştır; O dilerse onları affeder, dilerse cezalandırır"⁹⁴ ayetini esas alarak, Hz. Muhammed'in (s.a.v) ümmetinden büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'a bırakmış ve bu kişilerin affedilip affedilmeyeceği veya cezalandırılacağı konusunda kesin bir hüküm vermemiştir.⁹⁵

İbn Hazm, Haricilerin görüşlerini özetlerken şöyle der: "Hariciler, büyük günah işleyen bir kişinin mümin olmadığını, kâfir veya fasık olduğunu, büyük günahlardan herhangi birine ısrarla devam eden ve bu durumda ölen kişinin müslüman olarak ölmediğini ve ebediyen cehennemde kalacağını söylerler. Onlara göre, büyük günah işlemeyen veya ölümünden önce büyük günahından tövbe eden kimse mümindir; dolayısıyla o kişi cennete girecektir ve cehenneme girmeyecektir."⁹⁶ Ayrıca Mu'tezile'ye göre, bir kişinin işlediği günah küçük veya büyük fark etmeksizin, sahibini İslam'dan ve imandan çıkarır. Bu görüşe göre, günahı sebebiyle ölen bir müslüman gerçek müslüman olarak kabul edilmez; o kişi kâfir sayılır ve ebediyen cehennemde kalır. Mu'tezile ve Haricilerin ortak görüşü, büyük günah işleyen bir kişinin müslüman olmadığı ve eğer tövbe etmeden ölürse sonsuza dek cehennemde kalacağı yönündedir.⁹⁷

İbn Hazm, "Mürcie'den bazıları" ifadesiyle Mürcie'nin görüşünü özetler. Mürcie'ye göre, "Küfürle beraber iyilik fayda sağlamadığı gibi imanla beraber günah

⁹² İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/752-758.

⁹³ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/12-64; Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 186.

⁹⁴ Et-Tevbe, 9/106

⁹⁵ Kutlu, "Mürcie", 32/41-45; Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 194.

⁹⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/12.

⁹⁷ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/12.

da zarar vermez. Bir müslüman, her türlü kötülüğü işlemiş olsa da cennet ehliendir ve cehennemi görmez; çünkü cehennem sadece kâfirler içindir.” İbn Hazm, ayrıca bu görüşlerin (Mu'tezile, Hariciler ve Mürcie) “cehenneme giren birinin artık oradan çıkıp cennete gidemeyeceği” düşüncesini benimsediğini belirtir. Onlara göre cehenneme giren kişi ebediyen orada kalır, cennet ehli ise cehenneme girmez.⁹⁸

3.1.3.2. Siyasi, Fıkhi ve Tasavvufi Görüşleri

Mürcie, müslümanların birlik ve beraberliğini her şeyin üstünde tutar ve bu yaklaşımı dinin temel amaçlarından biri olarak görür. Bu nedenle, müslümanlar arasında ilk dönemlerde yaşanan ayrılıkları kabul etmez. Hatalı olaylarla ilgili olarak, olayları bizzat görmeyen ve kimlerin haklı olduğunu kesin olarak bilmeyen kişilerin bu konuda hüküm vermesi gerektiğini savunur; bu nedenle sonuçta verilecek hükmü yalnızca Allah'a bırakırlar. İlk dört halife hakkında ise, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'i, ümmet arasında herhangi bir tartışma bulunmadığı için tamamen destekler ve onların dostluklarını sürdürürler. Hz. Osman ve Hz. Ali konusuna gelince, bu iki halife hakkında ümmetin ikiye ayrılmış olmasından dolayı, bu kişilerin dünyadayken mümin olduklarını kabul etseler de, işledikleri günah ve hatalar konusunda ahirette nasıl bir ceza göreceklerini bilmediklerinden, hükmün yalnızca Allah'a bırakılması gerektiğini ileri sürerler.⁹⁹

Mürcie, diğer mezheplerden oldukça farklı bir siyaset nazariyesi geliştirdi. Onların çoğunluğunun kabul ettiği bu nazariyeye göre, hilafetin Kureys'ten olma şartı bulunmamaktadır.¹⁰⁰ Bu açıdan, Mürcie'yi İslam düşüncesinde hem teorik hem de pratik olarak, meşruiyetini halktan alan bir yönetim biçimini savunan ilk mezhep olarak değerlendirmek doğru olur.

Mürcie iman, küfür, büyük günah ve iman-amel ilişkisi konularında Hariciler ve Hadis Taraftarları'na; imamet meselesinde Şia'ya; va'd ve va'id bağlamında büyük günah konusunda Mu'tezile'ye karşı çıkararak düşünce özgürlüğü, adalet ve hoşgörü

⁹⁸ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/12.

⁹⁹ Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

¹⁰⁰ Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45; Kutlu, Mürcie Mezhebi: “Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, s. 197.

temellerine dayalı bir iman teorisi oluşturmıştır. Gerçekte onlar, Haricilerin kendileri gibi düşünmeyenleri, Hz. Ali ve taraftarlarını ve tüm müslümanları tekfir ederek şiddet uygulamalarına karşı çıkarak sahabeyi tekfirden ve büyük günah işleyenleri katliamlardan korumayı amaçladılar. Bu teoride tüm müslümanların iman açısından eşit olduğu ve herhangi bir müslümanın, Allah’a iman ettiğini açıkça ifade ettiği sürece İslam’ın dışında kabul edilemeyeceği, dolayısıyla gayr-ı müslim muamelesi görerek haraç ve cizye ödemeye zorlanamayacağı savunulmuştur. Dolayısıyla Mürcie’nin, Müslümanlar arasında iman eşitliği ve düşünce özgürlüğünü savunarak, büyük günah işleyenlerin bile İslam’dan dışlanamayacağını ve onlara gayrimüslim muamelesi yapılamayacağını vurgulamıştır.¹⁰¹

Mürcie’nin iman ile ameli birbirinden ayırması ve kalpten tasdike veya dilin ikrarına özel bir önem vermesi, farklı görüşlere ve mezheplere karşı hoşgörülü davranmalarına yol açtı. Onlara göre bütün müminler imanları nedeniyle Allah’ın velileridir ve imanları eşittir. Kible Ehli’nden hiç kimse, büyük günah işlediği veya farklı bir görüş ileri sürdüğü için tekfir edilemez. Bu kişi hakkında hüküm verecek olan Allah’tır.¹⁰² Bu görüşlerinden dolayı İbn Hazm karşı çıkmıştır. Mürcie, iman ile amelin birbirinden bağımsız olduğunu savunurken İbn Hazm, bu görüşe karşı çıkarak amelin imanla doğrudan bir ilişkiye sahip olduğunu belirtmiştir. İbn Hazm’ın görüşlerine göre, amelin imanın bir parçası olarak kabul edilmesi gerekmektedir ve müminlerin imanlarının yanı sıra amellerinin de değerlendirileceği vurgulanmıştır. Bu durum Mürcie’nin hoşgörülü ve geniş görüş açılarına karşı, İbn Hazm daha sıkı ve disiplinli bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir.

3.2. İbn Hazm’ın İslam Mezheplerini Tasnifi ve Mürcie

3.2.1. İbn Hazm’ın Mezhepleri Tasnif Yöntemi

İbn Hazm’ın *el-Fasl* adlı eseri, mezhepler tarihçiliği geleneğinin “Milel ve Nihal” dönemine ait bir çalışmadır. Bu dönemde yazılan eserler genellikle Ehl-i

¹⁰¹ Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

¹⁰² Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.; Kutlu, Mürcie Mezhebi: “Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, s. 198.

Sünnet'in dışındaki mezheplerin batıl olduğunu ve kurtuluşa eren tek fırkanın sadece Ehl-i Sünnet olduğunu göstermek amacıyla kaleme almıştır.¹⁰³ Bu dönemin en tanınmış eserlerinden biri, Abdülkahir el-Bağdadî'nin (ö. 429/1037-38) yazdığı *el-Fark Beyne'l-Fırak* adlı kitaptır. Bağdadî, bu eserinde, mezhepleri 73 fırkaya ayıran ve "iftirak hadisi" olarak bilinen rivayeti temel alarak sınıflandırmıştır. Bu rivayete göre, ümmet 73 fırkaya bölünecek ve bunlardan yalnızca bir tanesi kurtuluşa erecektir.¹⁰⁴ Makâlât yazarları arasında Ebu'l-Hasan el-Eş'ari (ö. 324/935-36) bu rivayeti dikkate almazken, İbn Hazm bu görüşe şiddetle karşı çıkmaktadır. İbn Hazm, bu rivayeti reddetmek için şu sözleri delil olarak sunar:

*“Kaderiye ve Mürcie bu ümmetin Mecusileridir” ve “Bu ümmet yetmiş küsür fırkaya ayrılacaktır, biri hariç tamamı cehennemdedir. O da cennettedir.”*¹⁰⁵

Bu hadisin isnâdının sahih olmadığını ve haber-i vahid anlayışına sahip birinin bu haberin delil olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir.¹⁰⁶

Önceden belirttiğimiz gibi mezhepler ve din anlayışındaki bireysel farklılıkların zamanla kurumsal hale gelerek çeşitli toplumsal yapılar ortaya çıkarmıştır.¹⁰⁷ Esasen İbn Hazm, mezheplerin belirlenmesinde ölçüler koyan ilk mezhepler tarihçisidir demek isabetli olur. Ona gelinceye kadar bir fikri ya da siyasi hareketin mezhep diye isimlendirilmesinde hangi ölçüler olmalı sorusunu dile getiren birilerini bilmiyoruz. O, bazı ölçüler koyarak, bu ölçülerin birinde ya da bir kaçında farklı görüş beyan eden bir yapının mezhep diye isimlendirileceğini bildirmiştir. İbn Hazm, müslümanların ayrılığa düştükleri bu temel esasları şu şekilde sıralar:

[1] tevhid,

[11] kader,

¹⁰³ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, **İslam Mezhepleri Tarihi**, İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı. ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.) s. 23.

¹⁰⁴ Muhammet Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), s. 1.

¹⁰⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/894.

¹⁰⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/894.

¹⁰⁷ Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, s. 43-55.

[iii] iman,

[iv] va'îd,

[v] imâmet

[vi] Sahabenin mertebesidir.

Bu vesileyle, kendisinden sonra gelen Şehristânî'ye (ö. 548/1153) yol göstermiştir. Fakat İbn Hazm, Müslümanların ayrılığa düştükleri noktaları ele alırken, Şehristânî ise bir grubun bağımsız bir fırka olup olmadığını bu esaslar çerçevesinde belirlemeye çalışır.¹⁰⁸ Dolayısıyla daha önce de belirtildiği gibi Şehristânî, müslüman fırkalarının tanımlanmasında esas alınacak ilkeleri şu şekilde sıralar: [i] tevhid ve sıfatlar, [ii] kader ve adl (adalet), [iii] va'd, va'id, esma ve ahkam, [iv] sem, akıl, risalet ve imamet.¹⁰⁹ İbn Hazm, Müslümanlar arasındaki ihtilafları belirli bir biçimde sunarken, Şehristânî bir grubun bağımsız bir fırka olup olmadığını anlamak için belirli kriterlere dayandırır. Yine benzer şekilde Şehristânî, bir grubun fırka olarak kabul edilebilmesi için, belirgin ve farklı görüşlere sahip olup olmadığını değerlendirir. Fırak müellifleri gibi, Şehristânî de Kaderiyye, Sıfatiyye, Hariciler ve Şia mezheplerini çeşitli alt gruplara ayırarak inceler.¹¹⁰

Yukarıda bahsi geçen ilkeleri şöyle izah etmekte yarar vardır:

[i] Tevhid: Bu konuda, Allah'ın isim ve sıfatlarla tanımlanması, O'nun mahiyetinin bilinme ve zatının görülme imkanı, Allah'ın kelam sıfatı ve Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı, hâlık-mahluk ilişkisi gibi konular ele alınmıştır.¹¹¹

¹⁰⁸ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", 74; Abdullah Yekta, İbn Hazm'ın İtikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), s. 87.

¹⁰⁹ Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 29-30.

¹¹⁰ Bkz. Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 27-30.

¹¹¹ Akhmetov Gaziz, İbn Hazm'ın Mezhepler Tarihindeki Yeri ve el-Fisal Adlı Eserinde Mezhepleri Ele Alış Yöntemi (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), s. 126.

İbn Hazm *el-Fasl* adlı eserinde müslüman toplulukların ayrıldıkları temel konulardan birinin tevhid olduğunu vurgulamaktadır.¹¹² Bu yüzden eserde “Tevhid Konusu ve Teşbihin İptal Edilmesi” başlıklı bağımsız bir bölüm oluşturmuş ve bu konuyla ilgili birçok meseleyi alt başlıklar halinde incelemiştir.¹¹³ Bu başlıklar çerçevesinde, Mu'tezile'yi özellikle hedef alarak bu mezhebin mensuplarının tevhid ilkesine ilişkin görüşlerine yönelik çeşitli eleştiriler getirildiği gözlemlenmektedir. Bunlara ilaveten yine İbn Hazm:

“‘Sıfatlar’ terimini ilk kullananların Mu'tezile ekolünden Hişam b. Hakem ve Rafizîlerin liderlerinden bazı arkadaşlarıdır.”¹¹⁴ deyimi bu görüşü desteklemektedir.

[ii] **Kader:** Bu başlık altında, Allah'ın kudretinin doğası ve sınırları, insanın cebr veya hürriyet içinde bulunup bulunmadığı, O'nun hayra, şerre ve yaratmanın dışında bir şeye kadir olup olmadığı, nesne ve olayların yaratılmadan önce bilinişi, kaderin değişip değişmeyeceği ve insan iradesinin sınırları gibi konular ele alınmıştır.¹¹⁵

[iii] **İman-küfür:** Bu başlık altında, imânın doğası, ne zaman ve nasıl gerçekleştiği, iman ile amelin ilişkisi ve etkileri, iman ve İslam arasındaki farklılık, imanda artma ve eksilme, cennet ve cehennem varlığı, imanda istisna (inşallah ben mü'minim) konusu, doğası ve sürekliliği, azap ve mükâfatın doğası, iman, küfür, nifak ve şirk arasındaki ayrımlar gibi konular ele alınmıştır.¹¹⁶

İbn Hazm, *el-Fasl* adlı eserinde, müslüman toplulukların ayrıldıkları temel konulardan birinin iman-küfür olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle Mürcie'nin temel ilkeleri arasında olduğu görülüyor. Bu yüzden eserde “İman, Küfür, İtaatler, Günahlar, Va'd ve Va'id Kitabı”¹¹⁷ başlığı altında bir çok konuya değinmiştir. Bu konuların

¹¹² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/24.

¹¹³ İbn Hazm, *a.g.e.*, 2/24.

¹¹⁴ İbn Hazm, *a.g.e.*, 2/36.

¹¹⁵ Gaziz, İbn Hazm'ın Mezhepler Tarihindeki Yeri ve el-Fisal Adlı Eserinde Mezhepleri Ele Alış Yöntemi, s. 126.

¹¹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/736-922.

¹¹⁷ İbn Hazm, *a.g.e.*, 2/736.

içinde diğer mezheplerin yanında özellikle Mürcie'yi eleştirmektedir. İbn Hazm küfrün, imanın zıddı olduğunu şöyle dile getirmektedir:

“Küfrün zıttı olan iman, kalp ile inanmak ve dil ile bunu doğrulamaktır. Bu nedenle küfür, imanın tam tersidir.”¹¹⁸

[iv] İmamet ve efdaliyet (Sahabenin mertebesi): Bu başlık altında, nebilerin ismeti ve tebliğ görevi, tebliğ ulaşmayanların durumu, nübüvvetin devamı ve sürekliliği, imametın Kureyşiliği, imametın tayinle mi yoksa seçimle mi olacağı, birden fazla imamın varlığı, fasık ve mefdûlün imametı, emir bi'l-maruf nehiy anıl münkerin doğası, şartları ve sınırları, imamların gaybeti ve zuhuru gibi konular ele alınmıştır.¹¹⁹

İbn Hazm “bu hususları belirttikten sonra kelamcıların ‘ince meseleler’ diye adlandırdıkları konuları ve onların delil olarak öne sürdükleri hususları apaçık akli delillerle açıklamaya çalışacağını ifade eder.”¹²⁰ diyerek konuyla ilgili görüşlerini vermeye çalışır. Bu yüzden İbn Hazm her mezhebin kendine has ana fikrini belirlemiştir. Ona göre Mürcie mezhebini mezhep yapan en belirgin özellik “iman” konusundaki görüşleridir. Hakeza Mu'tezile'yi diğerlerinden ayıran temel esas “tevhid ve sıfatullah” konusundaki kanaatidir. Yine aynı şekilde Şia'yı ayıran temel prensip “imamet ve ashabın fazileti” konularıdır.¹²¹

İbn Hazm, yukarıdaki tasnife göre Ehl-i Sünnet'e yakınlık ve uzaklıklarına göre bir sınıflandırma yaptıktan sonra, Ehl-i Bid'at olarak nitelendirdiği mezheplerin aşırılığa kaçan ve hatta bu aşırılıkları nedeniyle İslam'dan uzaklaşan fırka ve gruplarını *en-Nesaihu'l-Münciyye mine'l-Fedâhi'l-Muhziyye ve'l-Kebaihu'l-Merdiyye* adlı eserinde incelemiştir.¹²²

¹¹⁸ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/800.

¹¹⁹ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/150-592.

¹²⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/24.

¹²¹ Akman, “İtikadi Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik ve Özellikleri”, s. 169-204.

¹²² “Şüphesiz biz bu grupların hepsinin yaptığı çirkinliklerini *en-Nesaihu'l-Münciyye mine'l-Fedâhi'l-Muhziyye ve'l-Kebaihu'l-Merdiyye* isimli eser el-Fasl'ın sonuna ekledik.” İbn Hazm'ın Mürcie, Mu'tezile, Hariciler ve Şia'nın aşırılıklarını konu alan bir kitabıdır. Bkz. İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/24.

İslam mezheplerini incelediği bölümün başlarında, bu mezheplerin hepsinin kendi tanımıyla “işledikleri rezillikler” başlığında ele alır. Bunları da *en-Nesâihu 'l-Münciye min Fedâihi 'l Muhziyye ve 'l-Kabâihi 'l-Merdiyye min Ekvâli Ehli 'l-Bida' min el-Firaki 'l-Erba': el-Mu'tezile ve 'l-Mürctie ve 'l-Havâric ve 'ş-Şîa* isimli eserde açıkladığını ve bunu da *el-Fasl*'ın sonuna eklediğini ifade etmiştir.¹²³

Gerçek anlamda *el-Fasl*'ın üçüncü cildinde buna benzer bir bölüme rastlamaktayız.¹²⁴ Bu bölüm büyük ihtimalle *Zikru Azâimi 'l-Muhrice ile 'l-Kufr ev ile 'l-Muhal min Akvâli Ehli 'l-Bida': el-Mu'tezile ve 'l-Havâric ve 'l-Murctie ve 'ş-Şîa* başlıklı bölümden başkası değildir.¹²⁵ Bu başlığın ilgili bölümünde ardışık olarak “Şîa'nın rezillikleri”¹²⁶, “Haricilerin rezillikleri”¹²⁷, “Mu'tezilenin rezillikleri”¹²⁸, “Mürctie'nin rezillikleri”¹²⁹ şeklinde alt konular bölümünde fırkaların küfre düştüğü noktalar ele alınmaktadır. Verilen bu bilgiden hareketle grupların yapıları, alt kategorileri ve bu gruplara mensup bireyler hakkında bilgiler sunulmakta; ancak esas olarak fikirler üzerinde durulduğundan sistematik tasnife gereken özen gösterilmemiştir.

İbn Hazm'ın bu tür görüşleri, mezhepleri tasnif ederken benimsediği bakış açısını ortaya koymaktadır. Zira İbn Hazm'a göre, belirleyici unsur ‘Ehl-i Sünnet’ ölçütüdür. Dolayısıyla İbn Hazm, Ehl-i Sünnet önderlerini taklit etmenin, onları birebir kopyalamak anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Ona göre, bu önderler hata yapma olasılığından muaf değildir. Nitekim Allah-u Teala, onların sözlerini ve görüşlerini aynen takip etmeyi emretmemiştir.¹³⁰

İbn Hazm, kendisini mensubu olarak nitelendirdiği Ehl-i Sünnet'i merkezî bir konuma yerleştirerek, Ehl-i Sünnet'in Ehl-i Hak olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda Ehl-i Sünnet dışındaki grupları Ehl-i Bid'at olarak nitelendirmekte ve bu

¹²³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/24.

¹²⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/444.

¹²⁵ İbn Hazm, *a.g.e.*, 3/443.

¹²⁶ İbn Hazm, *a.g.e.*, 2/ 444.

¹²⁷ İbn Hazm, *a.g.e.*, 2/476.

¹²⁸ İbn Hazm, *a.g.e.*, 2/488.

¹²⁹ İbn Hazm, *a.g.e.*, 2/524.

¹³⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/706.

gruplarla ilişkilendirdiği şahısları, görüşlerinin Ehl-i Sünnet'e olan yakınlığı ya da uzaklığına göre sınıflandırarak değerlendirmektedir.¹³¹

Diğer bir ifadeyle İslam mezhepleri İbn Hazm'a göre, iki temel başlıkta değerlendirilmektedir. İlk grup Ehl-i Hak'tır ve Ehl-i Sünnet bu grupta yer almaktadır. Diğer grupta ise Ehl-i Bid'at olarak adlandırılmakta olup, Mu'tezile, Mürcie, Şîa ve Hariciler gibi mezhepleri kapsamaktadır. Bu bağlamda Ehl-i Hak içinde yer alan Ehl-i Sünnet mensupları, inanç konularında büyük ölçüde aynı görüşleri paylaşmakla birlikte, fıkıh alanında belirgin fikir ayrılıklarına sahiptirler. Ancak Ehl-i Bid'at başlığı altında yer alan fırkalar, genellikle Ehl-i Sünnet'e karşıt görüşler ileri sürmüşlerdir. İbn Hazm ise bu grupları görüşlerindeki benzerlikleri dikkate alarak bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Bu nedenle, İbn Hazm bu fırkaları Ehl-i Sünnet'e olan yakınlık derecelerine göre sınıflandırmıştır. Bununla birlikte, Ehl-i Bid'at başlığı altında yer alan bazı fırkalar, görüşleri açısından Ehl-i Sünnet'e nispeten yakın sayılabilir. İbn Hazm, kendine özgü bu sınıflandırmasında, Ehl-i Bid'at başlığı altındaki fırkaları Ehl-i Sünnet'ten uzaklık derecelerine göre değerlendirmiştir.¹³²

Şimdi, öncelikle İbn Hazm'ın Ehl-i Sünnet'e yakınlık ve uzaklık açısından yaptığı tasnif ve tahlil metotlarına, ardından da konulara göre yaptığı değerlendirmelere odaklanmak, konunun anlaşılması bakımından önemlidir.

3.2.2. Ehl-i Sünnet Tanımlamaları

Ehl-i Sünnet teriminin anlamı, kişiden kişiye, bölgeden bölgeye ve mezhepten mezhebe göre farklılıklar arz edebilir.¹³³ Ayrıca kelime anlamı ise “ ‘ehl’ veya ‘ehil’ kelimesi, bir kişinin eş ve çocuklarından oluşan ailesini, yakın akrabalarını, bir soya, dine, mesleğe, eve veya beldeye mensup olanları ifade ederken”, “Sünnet terimi ise, İslam dini ile birlikte özel bir anlam kazanmış ve Hz. Peygamber'in dini beyanları, tutumları ve davranışlarını ifade eden bir kavram haline gelmiştir.”¹³⁴

¹³¹ Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 78.

¹³² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/10.

¹³³ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 147-153.

¹³⁴ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 147.

İbn Hazm, mezhepleri tasnif ederken, ilk olarak Ehl-i Sünnet'e yakınlık ve uzaklıklarına göre bir sınıflandırma yapar. Ehl-i Sünnet'i 'Ehl-i hak' olarak tanımlar, Ehl-i Sünnet'in dışında kalanları ise 'Ehl-i Bid'at' olarak değerlendirir.¹³⁵ İbn Hazm'a göre Ehl-i Sünnet

“Öncelikle sahabelerdir, sonra sahabenin izinden giden tabiinin önde gelenleridir, daha sonra hadis ehli, günümüze kadar bu yolu izleyen fakihler ve bu fakihlere tabi olan halktan oluşur.”¹³⁶ şeklinde tanımlanmaktadır.

İbn Hazm'ın yaşadığı dönem ve koşulları da göz önüne alındığında ileri sürdüğü Ehl-i Sünnet tanımı daha sonraki zamanlarda şekillenen Ehl-i Sünnet kavramıyla tam olarak birebir örtüşmez. Günümüzdeki mezhepler tarihine bakıldığında Ehl-i Sünnet denildiğinde genellikle Selefiyye'nin yanı sıra Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye de buna dahildir.¹³⁷ Ancak İbn Hazm, “Ehl-i Sünnet” ifadesiyle sadece Sahabe ve tâbiîn neslinin önde gelenlerinin yolunu izleyenler, hadisçiler ve günümüze kadar nesiller boyunca onlara tâbi olan fakihler, dünyanın doğusunda ve batısında fakihlere uyan halkı kastederek bu kavramı bir anlamda “Ehl-i Hadis”e özgülemiştir. Dolayısıyla İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîler hakkında neredeyse hiç söz etmez, ancak İmam Eş'ari ve Eş'ariler hakkında birçok yerde bahseder. Bununla birlikte, Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve takipçilerini 'Ehl-i Sünnet' olarak kabul etmez. Bundan dolayı da İmam Eş'ari ve mensuplarını Ehl-i Sünnetten ayrı bir sınıf olarak bahsetmiştir.¹³⁸

İbn Hazm Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Mürcie'nin yanı sıra Şia ve Hariciler olmak üzere beş İslam fırkasının bulunduğunu belirtir. Daha sonra İbn Hazm Ehl-i Sünnet haricindeki diğer fırkaların itikadî bakımdan Ehl-i Sünnet'e yakınlıkları ve uzaklıklarını ele almaktadır. Dolayısıyla İbn Hazm kelam kültüründe Ehl-i Sünnet olarak nitelendirilen geniş Müslüman toplumunu Mürcie olarak isimlendirmektedir.

¹³⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/16; Ayrıca bkz. Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 77-78.

¹³⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/16.

¹³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/525-530.

¹³⁸ Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 77.

Mürchie'nin de içerisinde çeşitli fırkaları mevcuttur. Bu fırkaların içerisinde de Ehl-i Sünnet'e en yakın olan Ebu Hanife'dir.¹³⁹

İbn Hazm, ilk olarak Ehl-i Sünnet tabirinin, her türlü manevi spekülasyondan uzak, inanç ve uygulama tutumlarını belirlemek için direk Kur'an ve hadislere başvuran kişileri tanımlamak için kullanıldığını açıklamıştır. Ancak şunu da itiraf etmeliyiz ki ilk zamanlarda bu terim sadece bir tanımdı, daha sonraki dönemlerde Ehl-i Sünnet terimi hem bir tanıma hem de ek bir dini otoriteyi meydana getirmiştir. Zamanla Müslümanların çoğu, tüm itikadi ve ameli tercihlerini doğrudan Kur'an ve hadislere dayandırmaktan vazgeçip, iman açısından Mu'tezile kelamının yöntemlerine daha yakın yöntemler denemişlerdir. O tarihten itibaren uygulamaya konulduğu, Kur'an ve hadis lafzından farklı bir karara varıldığı için Ehl-i Sünnet tabiri kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴⁰

3.2.3. Ehl-i Sünnet'e Yakınlık ve Uzaklığına Göre Mezheplerin Tasnif ve Tenkidi

İslam dinini kabul eden fırkalar, beş tanedir: Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürchie, Şiâ ve Hariciler.¹⁴¹ Daha sonra bunların her biri, çeşitli guruplara ayrılmışlardır. Ehl-i Sünnet'in anlaşmazlığa düştüğü konular, genellikle fetva/furû ile ilgili meselelerde olup çok azı itikadi konularla ilgilidir.¹⁴²

İbn Hazm'a göre, İslam dinini kabul eden (ana) fırkalar beş tanedir: Bunlar şu şekildedir:

[1] Ehl-i Sünnet,

[11] Mu'tezile,

[111] Mürchie,

¹³⁹ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 78.

¹⁴⁰ Türkan, "İbn Hazm'a Göre Ehl-i Sünnet Kavramının İçeriği", s. 81-96.

¹⁴¹ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 76

¹⁴² İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/10.

[iv] Şîa,

[v] Hâricîler.

Bu fırkalardan her biri birçok alt gruba ayrılmıştır. Ehl-i Sünnet'teki farklılıkların çoğu fetvalar üzerine olup, az sayıda da bazı itikadî meselelerde ayrılıklar görülmüştür.¹⁴³ İbn Hazm, “Zikrettiğimiz dört fırkadan bazıları Ehl-i Sünnet’e derin bir şekilde muhalefet ederken, bazıları ise ona daha yakın bir görüş benimsemiştir.”¹⁴⁴ Öncelikle İbn Hazm’ın ‘Ehl-i Bid’at’ olarak adlandırdığı dört fırkayı; Mu’tezile, Şîa, Harici ve Mürcie’yi inceledikten sonra, Mürcie’yi konumuz açısından daha kapsamlı bir şekilde ele alabilmek için en sona bıraktık.

3.3.1.1. Mu’tezile

İbn Hazm, Mu’tezile’yi de Ehl-i Bid’at olarak gördüğü dört mezhep arasında nakletmiştir. İbn Hazm’a göre, el-Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (ö. 220/835), Bîşr b. Ğıyas el-Merîsî (ö. 218/833), Dırâr b. Amr (ö. 199/815) ve onların takipçileri, Mu’tezile mezhepleri arasında Ehl-i Sünnet’e en yakın gruplardır. Mu’tezile mezhebi içinde Ehl-i Sünnet’e en uzak olanlar ise Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf’ın (ö. 235/841) taraftarlarıdır.¹⁴⁵

İbn Hazm, Müslümanların ayrılığa düştükleri temel esasları Mu’tezile özelinde şu şekilde dile getirir: “Mu’tezile’ye gelince onların benimsedikleri temel görüş tevhid ve Allah Teâlâ’nın ne ile vasıflandırılacağı konusundadır.”¹⁴⁶ Sonraki dönemlerde Mu’tezile düşüncesinin temel esasları arasında kader, fık ve iman konuları ile isimlendirme ve vaîd meseleleri de yer almaya başlamıştır. Daha sonra bu kapsam genişletilmiş ve Mu’tezile’ye bağlılık, kişinin halku’l-Kur’ân, rü’yetullah, teşbih, kader ve ‘büyük günah işleyen kişi ne mümin ne de kâfirdir; o bir fâsıktır’ gibi konular hakkındaki görüşleri üzerinden değerlendirilir hale gelmiştir.¹⁴⁷

¹⁴³ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/10.

¹⁴⁴ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/10.

¹⁴⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/10.

¹⁴⁶ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/12-14.

¹⁴⁷ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/14.

İbn Hazm, *el-Fasl* adlı eserinde en kapsamlı şekilde ele aldığı mezheplerden biri olarak Mu'tezile'ye geniş bir yer ayırmıştır. Ayrıca Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinden biri olan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'a da eserde sıklıkla atıfta bulunulmuştur.¹⁴⁸ Zira atıfta bulunduğu konuların başında, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın oluşumuna büyük katkı sağladığı Tevhid ve Adl (Adalet) prensiplerine yönelik görüşleri yer almaktadır. İbn Hazm, bu esaslar bağlamında Allah'ın sıfatları, âlem anlayışı, aslah ilkesi ve insan fiilleri üzerine geliştirilen görüşleri eleştirel bir perspektifle değerlendirmiştir.¹⁴⁹

Dahası İbn Hazm, Bağdat Mu'tezilesi'nin lideri olarak kabul edilen ve Mu'tezile'nin altıncı tabakasında yer alan Bişr b. el-Mu'temir'i¹⁵⁰, görüşlerinden dolayı eleştirmiştir. İbn Hazm'ın Bişr'e atfettiği görüşe göre, "Allah renk, tat, koku, şiddet ve zayıflık, körlük, duyma, görme, sağırılık, korkaklık, şecaat, zekilik, acizlik, sağlık ve hastalık gibi unsurları asla yaratmaz; bunların tamamı insanların kendi fiillerinden kaynaklanır."¹⁵¹ İbn Hazm, Bişr'in bu görüşüyle Allah'ın yaratıcılık vasfını sınırladığını düşünerek, Allah; "O, her şeyi yaratmış ve yarattığı o şeyleri bir ölçüye göre takdir etmiştir."¹⁵² ayetiyle Bişr'in görüşlerini çelişir bulmaktadır.

İbn Hazm'ın eleştirilerine konu olan bir diğer isim, Bağdat Mu'tezilesi'nin yedinci tabakasında yer alan Süname b. Eşres'tir (213/828)¹⁵³. Süname'ye göre onun "Allah alemi kendi tabiatı vesilesi ile yaratmıştır."¹⁵⁴ Ancak İbn Hazm, bunu çirkin bir küfür olarak sayar ve Allah Teala'yı zorunlu kılan hiçbir gücün olamayacağını, O'nun her şeyi sadece kendi iradesiyle gerçekleştirdiğini savunmaktadır.

İbn Hazm, Süname b. Eşres'i, gayr-i Müslimlerin ahiretteki durumu hakkındaki görüşlerinden dolayı da eleştirmektedir. Süname'ye göre; "Putperestler, Mecûsîler, Hristiyanlar ve Yahudilerden olan mukallitler kıyamet günü ateşe

¹⁴⁸ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/490-492.

¹⁴⁹ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/12, 52.

¹⁵⁰ Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 135.

¹⁵¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/532.

¹⁵² Furkan 25/2.

¹⁵³ Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 135.

¹⁵⁴ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/498.

girmeyecekler, fakat toprağa dönüşeceklerdir.”¹⁵⁵ Bir kimse, iman etmiş ve İslam ehli olup ibadetlerine titizlikle devam etse dahi, büyük günahlardan biri olan içki içmek gibi bir fiili ısrarla işler ve bu haliyle ölürse -bunu hayatında sadece bir kez yapmış olsa bile- cehennemde Firavun, Ebû Cehil ve Ebû Leheb ile birlikte ebedi olarak kalacaktır.¹⁵⁶ İbn Hazm, bu görüşe itiraz ederek, “Kâfirlerin çoğunun cehenneme girmediğini, müminlerin çoğunun da cennete girmediğini söyleyen bir iddia, daha şaşırtıcı bir küfür olabilir mi?”¹⁵⁷ ifadesiyle tepkisini dile getirmektedir.

3.3.1.2. Şia

İbn Hazm’ın yaptığı mezhep tasnifinde, Şii mezhepleri şu şekilde sınıflandırılmaktadır: İmamet’in Hz. Ali’nin soyuna ait olduğunu, onun bu makama en layık kişi olduğunu savunan Hasen b. Salih b. Hayy el-Hamedânî ve taraftarları, Ehl-i Sünnet’e en yakın Şii fırka olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, bu grup imamet’in Kureyşlilere ait olduğunu savunmaktadır. Öte yandan, İbn Hazm’a göre, İmamiyye fırkası, sahip olduğu imamet anlayışı nedeniyle Ehl-i Sünnet’e en uzak olan Şia fırkasını oluşturmaktadır. Ayrıca bu grup da, imamet’in Kureyşlilere ait olduğunu savunmaktadır. Buna karşılık, İbn Hazm’a göre, İmamiyye fırkası, sahip olduğu imamet anlayışı nedeniyle Ehl-i Sünnet’e en uzak Şia fırkası olarak değerlendirilmektedir.¹⁵⁸ Hakeza *el-Fasl* adlı eserinde, ‘Şia’nın Sapkınlıkları’ başlığı altında bir bölüm ayırarak, onların hangi görüşlerinin günaha yol açtığını kapsamlı bir şekilde incelemiş ve şöyle dile getirmektedir:

“Bu firkadan olup da büyük sapkınlıklar veya günahlar işleyenler üç gruba ayrılmaktadır: Birincisi, Zeydiyye’nin Cârûdiyye fırkası, ikincisi Râfizîlerden İmâmiyye fırkası, üçüncüsü ise Gâliyye grubudur.”¹⁵⁹

İbn Hazm, eğer bir kimse “Hz. Ali’nin Hz. Muhammed’den (s.a.v.) sonra insanların en üstün olduğu ve imametın onun hakkı olduğu, ayrıca imametın onun

¹⁵⁵ İbn Hazm, *el Fasl*, 3/500-501.

¹⁵⁶ İbn Hazm, *a.g.e.*, 3/500.

¹⁵⁷ İbn Hazm, *a.g.e.*, 3/500.

¹⁵⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/12.

¹⁵⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/444.

soyundan gelenlerin hakkı olduğuna inanıyorsa, bu kişi Şii olarak kabul edilir.”¹⁶⁰ Bunun dışında farklı görüşlere sahip olsa da o kişi Şii’dir. Ancak Hz. Ali’nin üstünlüğü ve imametinin onun hakkı olduğu konularında karşı çıkarsa Şii olarak değerlendirilmez.”¹⁶¹

İbn Hazm, Şia için ifade ettiği farklılığın en önemli nedeni imamet anlayışı ve buna bağlı olarak sahabenin üstünlüğü meselesidir. Hatta Şiiliğin imamet odaklı bir mezhep olduğunu vurgulamış ve bu durumu şu şekilde açıklamıştır: Şiiler için onların vizyonunun özü “imamet” ve bunun sonucunda Hz. Peygamber’in (sav) “sahabelerinin fazileti” konusundadır. Böylece İbn Hazm, Şiiliğin ana ekseninin imamet görüşü olduğunu, bunun dışındaki farklılıkların ciddi bir ayrışmanın gerekçesi olarak sayılamayacağını dile getirmiştir.¹⁶²

Şia’ya ait görüşler bunlarla sınırlı kalmamış, İmamiyye fırkasının Rafizîyye kolu, İmam Mehdi’nin yanı sıra birçok imamın yeniden döneceğini ileri sürmüştür. Onlara göre, İmam Mehdi ölmemiştir; hâlâ hayattadır ve yeryüzünde adalet tam anlamıyla sağlanana kadar da hayatta kalmaya devam edecektir.¹⁶³

İbn Hazm’ın eleştirdiği bir diğer fırka, Gurabiyye fırkasıdır. Bu fırka, nübüvvet konusundaki görüşleri nedeniyle Şia’nın Gâliyye fırkaları arasında sınıflandırılmaktadır. Onlara göre, nübüvvet Hz. Muhammed (s.a.v) ile son bulmamış, ondan sonra da devam etmiştir. Bunun da ötesinde Hz. Muhammed, aslında Hz. Ali peygamber olarak seçilmişken yanlışlıkla peygamber olmuştur. Benimsedikleri düşüncüyü şu şekilde ifade etmektedirler. “Hz. Muhammed (s.a.v.) ile Ali arasındaki fiziksel benzerlik, iki karganın birbirine olan benzerliği kadar yakındı. Rivayete göre, Allah Teala, Cibril’e (a.s.) vahyi Ali’ye iletmesini emretmişti. Ancak Cibril (a.s.) bu vahyi yanlışlıkla Muhammed’e (s.a.v.) getirdi. Bu durum nedeniyle Cibril’in (a.s.) kınanması gerekmez, çünkü o bu konuda bir hata yapmıştır.”¹⁶⁴ İbn Hazm, bu duruma şiddetle karşı çıkmış ve Cibril’in hata yapmasının mümkün olması halinde, Allah’ın

¹⁶⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/14.

¹⁶¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/14; Bulut, “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, s. 87-89.

¹⁶² İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/10.

¹⁶³ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/450; Ayrıca bkz. Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 228-238.

¹⁶⁴ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/460; Dalkılıç, “İbn Hazm’a Göre Şia”, s. 147-172.

Hiz. Muhammed'e (s.a.v.) gönderdiği vahiyde bu hatanın devam etmesine izin vermeyeceğini belirtmiştir.¹⁶⁵

3.3.1.3. Hariciler

Haricilik mezhebinin kökenleri, tarihsel anlatılarda Sıffın Savaşı sonrasında gerçekleşen hakem olayıyla bağlantılı olarak görülür. Bu olay sonucunda sergiledikleri kendilerine özgü duruşla tanınmışlardır. Meydana geldikleri andan itibaren, bu isyancı tutumlarını Emeviler ve Abbasiler döneminde de sürdürmüşlerdir.¹⁶⁶

İbn Hazm, Haricileri eserinde şöyle tarif etmektedir: “Kim tahkimi reddeder, büyük günah işleyeni tekfir ederse, zalim bir lidere karşı ayaklanmayı savunursa, büyük günah sahibinin ebedi olarak cehennemde kalacağına inanırsa ve imametin Kureyşli olmayanlar için de geçerli olabileceğini kabul ederse o Haricilerdendir. Bu konular dışında farklı görüşlere sahip olsa bile yine de Harici sayılır.”¹⁶⁷ Bu mezhebe mensup olan Abdullah b. Yezîd el-İbâdî Gazzarî el-Kûfi’ ve taraftarları, İbn Hazm’ın tasnifinde Ehl-i Sünnet’e en yakın grup olarak görülürken, Ezârîka ve takipçileri bu sınıflandırmada en uzak noktada yer almaktadır.¹⁶⁸ İbn Hazm’ın yaptığı bu tanımlama, Haricileri hangi konularda eleştirdiğini ortaya koymaktadır. Çünkü onlar, “iman ve küfür; iman ve küfrün mâhiyeti, bu kavramlarla isimlendirilme şekilleri, vaîd ve imâmet konuları olduğunu” zikretmiştir. Ancak diğer fırkalar gibi, Hâricîler de bu ana esaslar dışında çeşitli ihtilaflar yaşamışlardır.¹⁶⁹

İbn Hazm “Tahkim Hadise’si” başlığı altında Haricilerin gözünde Hiz. Ali, yüce Allah’ın dini konusunda bazı adamları hakem seçmiş Allah’ın kelmamını kayda almamıştır.¹⁷⁰ Bu sebeple Allah’ın sözlerinde " Hüküm, yalnızca Allah’a aittir ”¹⁷¹ ve

¹⁶⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/460.

¹⁶⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/12-17; Ayrıca bkz. W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev.Ethem Ruhi Fırlalı(Ankara: Sarkaç Yayınları, 2012), s. 11-45; Şehristani, **Milel ve’n-Nihal**, s. 109-127; Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 95-109.

¹⁶⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/16-17.

¹⁶⁸ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/12.

¹⁶⁹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/14.

¹⁷⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/368.

¹⁷¹ En’âm, 6/57.

“Hakkında ayrılığa düştüğünüz herhangi bir şeyin hükmü Allah’a aittir.”¹⁷² Böyle bir görüşün net olarak yasaklandığını söylemiştir.¹⁷³

İbn Hazm eserinde bu olayı şöyle izah etmektedir: “Hz. Ali (r.a.), Allah’ın dini hususunda kimseyi hakem tayin etmemiş, yalnızca Allah’ın kelâmını hakem olarak kabul etmiştir. Mushaflar mızrakların ucunda yükseltildiğinde orada bulunan topluluk, Allah’ın Kur’an’daki hükümlerine göre hüküm vermeye çağırılmıştır. Bu, başkalarına caiz olmayan bir gerçektir.”¹⁷⁴

Hakeza Haricilik üzerinde de önemli çalışmaları olan Mehmet Dalkılıç, Hariciler kousunda, İbn Hazm’ın düştüğü yanlışla şöyle değinmektedir.¹⁷⁵

[I] İbn Hazm, Hz. Ali’nin hakem tayin etmesini eleştirmenin asılsız ve tarihi gerçeklere aykırı olduğunu belirtir. Hz. Ali, iki grup (Ebu Musa ve Amr b. As’ı) arasındaki anlaşmazlığı çözmek için Kur’an’ın hükmünü ortaya çıkarmak amacıyla hakem atamıştır.¹⁷⁶

[II] İbn Hazm’a göre, Hz. Ali’nin hakem tayin etmesine kimsenin başlangıçta itiraz etmemesi, anlaşılması zor bir durumdur. Bu durumda ya iki tarafın askerleri çatışacak ve kargaşa çıkacak, ya da tarafların delillerini sunmalarına izin verilerek hakemler aracılığıyla Kur’an’ın gerektirdiği sonuca ulaşılabacaktır.¹⁷⁷

[III] İbn Hazm’a göre, Haricilerin ilk nesli, Resulullah’ın sünnetine dair derin bir anlayış geliştirmeden önce Kur’an’ı ezberleyenlerdi ve aralarında fıkıh bilgisi olan kimse yoktu. Bu yüzden aralarında ünlü sahabelerin arkadaşları bulunmuyor ve küçük bir fetva ya da günah yüzünden birbirlerini kolayca tekfir ediyorlardı.¹⁷⁸

¹⁷² Şûrâ, 42/10.

¹⁷³ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/368.

¹⁷⁴ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/368.

¹⁷⁵ Mehmet Dalkılıç, İbn Hazm’a Göre Ali b. Ebî Talib ve Ona Karşı Savaşanların Durumu”, (**Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi** 10/2 Aralık 2019), s. 299-301.

¹⁷⁶ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/370.

¹⁷⁷ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/370.

¹⁷⁸ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/370.

[iv] İbn Hazm, Haricilerin bedevi kökenli olmaları ve aralarında yeterli derecede fakih bulunmamasının, onların zayıflıklarını, aceleciliğini ve cehaletlerini ortaya koyduğunu belirtir. Ona göre, Hariciler cahil olmasalardı, Ensar ve Muhacirlerin Kureyş’e tabi olma konusundaki uzlaşmalarını anlayabilirlerdi çünkü bu bilgi, onlara rivayetlerle ulaşmış ve Resulullah’ın emirleri de ellerinde bulunmaktaydı.¹⁷⁹

Hakeza İbn Hazm, tüm bu değerlendirmelerin ardından Haricilerin düşünce yapısını zihinsel ve sosyal açıdan analiz etmektedir. Onların öne çıkan kısaca bazı özelliklerini ise şu şekilde belirtmektedir.¹⁸⁰

- [i] Sığ ve yüzeysel bir bakış açısına sahip olmaları,
- [ii] Başkalarını dışlayan ve ötekileştiren bir tutum sergilemeleri,
- [iv] Sahabeyi reddetmeleri,
- [v] Bi’at edecekleri kişiyi belirlemede kararsız oldukları,

[vi] Akıl yürütme ve analiz yetileri zayıf¹⁸¹ gibi özelliklere sahip olmaları, Haricilerin toplumsal, psiko-sosyal ve siyasi arenada varlıklarını tespit etmek mümkündür.

3.3.1.4. Mürcie

İbn Hazm’a göre Mürcie’nin mezhep olarak kabul edilmesinin temel unsurları, “iman” ve “küfür” kavramları hakkındaki görüşleridir.

İbn Hazm’a göre “iman” ve “küfür” kavramlarının tanımları ve sınırları, dolayısıyla insanların kâfir veya mümin olarak adlandırılması ve va’id konularındaki görüşleri, Mürcie mezhebini diğer mezheplerden ayıran özelliklerdir. Mürcie, diğer mezhepler gibi, bu kavramların dışındaki konularda da farklı görüşlere sahiptir. İbn

¹⁷⁹ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/370-371.

¹⁸⁰ Dalkılıç, “İbn Hazm’a Göre Ali b. Ebî Talib ve Ona Karşı Savaşanların Durumu”, s. 302-304.

¹⁸¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/374.

Hazm, Mürcie fırkalarından Ehl-i Sünnet'e en yakın olanların Ebu Hanife Numan bin Sabit'in mezhebinde olanlar olduğunu dile getirerek, "imanın, dil ve kalbin beraber tasdiki olduğunu; amellerin ise sadece imanın rükünleri (kanunları) ve farzları" olarak kabul etmelerindendir.¹⁸²

Mürcie fırkasında Ehl-i Sünnet'e en uzak olanlar ise Cehm b. Sefvan, Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve Muhammed b. Kerram es-Sicistanî'dir. Muhammed b. Kerram es-Sicistanî imanı şöyle tanımladığını nakleder: " Kişi kalben küfre inansa bile, iman dil ile ikrar edilendir." Cehm bin Sefvan ve Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ise imanı şöyle tanımladığını zikreder: "İman, kalp ile tasdiktir. Bir kişi, içtenlikle küfrü ilan etse, putlara tapsa ya da İslam beldesinde Yahudilik veya Hristiyanlık iddiasında bulunsa, haça tapıp İslam diyarında teslisi ilan etse ve bu haliyle vefat etse dahi, o kişi mümin sayılır; Allah katında kamil iman sahibidir, Allah'ın velisidir ve cennet ehлиндendir"¹⁸³ şeklindeki fikre inananlardır.

İbn Hazm, *el-Fasl* adlı eserinde, "İman, Küfür, İtaatler, Günahlar, Va'd ve Va'id" başlıkları altında çeşitli meseleleri tartışmış ve "Mu'tezile, Hâricîler, Mürcie ve Şîa Olmak Üzere Bid'at Ehlinin Görüşlerinden Küfre ya da Muhale Götüren Büyük Musibetlerin Açıklanması" bölümünde bu grupların görüşlerini ele almıştır. Mürcie'ye yönelik eleştirilerini ise özellikle eserin ilerleyen bölümlerinde, bu mezhebin alt kollarına dair detaylı değerlendirmelerle sunmuştur. Bu bağlamda, Mürcie'nin tanımı ve farklı gruplarının ardından, ilgili eleştiriler eserin ilerleyen başlıkları altında ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

3.4. İbn Hazm'a Göre Mürcie'nin Tanımı ve Sınırları

Mürcie fırkasının temel görüşleri, "iman" ile "küfür" arasındaki ayrımın ne olduğu, bu kavramların özü, iman ve küfrün tanımlanması ve bu kavramların doğurduğu sonuçlar üzerinedir. Bunun yanı sıra, içlerinde farklı görüşlerin de bulunduğu bilinmektedir.¹⁸⁴ Mürcie fırkasında, Ehl-i Sünnet'e en yakın olanlar, Ebu

¹⁸² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/12-14.

¹⁸³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/10.

¹⁸⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/12; Kutlu, "Mürcie", 32/41-45.

Hanife Numan bin Sabit'in mezhebinde yer alanlardır. Ebu Hanife ve takipçileri, "imanın, dil ve kalbin beraber tasdiki olduğunu; amellerin ise sadece imanın rükünleri (kanunları) ve farzları" şeklinde tanımlarlar. Onlara göre, ameller imanın bir parçası değil, imanın rükün ve farzları olarak kabul edilir.¹⁸⁵ Bu görüşler, iman ve küfür meselesindeki tartışmaların merkezinde yer alır ve Mürcie fırkasının doktrinlerinin temelini oluşturur.¹⁸⁶

Mürcie tanımlamasını İbn Hazm şu şekilde ifade etmektedir:

"Kim ki uzuvların amelinin imanın bir parçası olduğunu, imanın itaat ve isyanla artıp eksileceğini, bir mü'minin büyük günah işlemesi durumunda kâfir olabileceğini veya diliyle ya da kalbiyle iman eden bir mü'minin ebedî olarak cehennemde kalacağını savunursa, o kişi Mürciî olarak kabul edilmez. Mürcie'nin bu konulardaki görüşlerini benimseyen bir kimse, diğer tüm meselelerde müslümanların ihtilaf ettiği hususlarda onlara muhalefet etse dahi, yine de Mürcii olarak nitelendirilir."¹⁸⁷

Mürcie, büyük günah işleyenlerin dünyadaki durumu ile âhiretteki durumunu ayrı ayrı ele alır. Ona göre, kible ehlinde büyük günah işleyenler, imanları dolayısıyla mümin kabul edilirler ancak büyük günah işledikleri için fâsıktırlar.¹⁸⁸ Böyle kişilerin âkıbeti Allah'a kalmıştır; dilerse onları affeder, dilerse cezalandırır. Mürcie anlayışına göre, büyük günah işleyen kişi fâsık olmasına rağmen gerçek manada mümin olmaya devam eder. Bu fikir, "Küfürle birlikte iyi ameller fayda vermediği gibi, imanla birlikte kötü ameller de zarar vermez" şeklinde ifade edilmiştir.¹⁸⁹ Ancak asıl vurgulanmak istenen nokta, kişinin küfre girmemesidir. Günah işlememiş veya günahlarından tövbe ederek ölmüş olan kişi cennete gidecek, kâfir olarak ölen ise cehenneme gönderilecektir. Bu nedenle, büyük günah işleyen kişilerin cennetlik veya cehennemlik olduğuna dair kesin bir hüküm verilemez. Bu düşünce sonraları Ehl-i Sünnet'in geniş çevreleri tarafından kabul edilen temel bir görüş haline gelmiştir. Mürcie doktrini,

¹⁸⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/10.

¹⁸⁶ Yekta, İbn Hazm'ın İtikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu, s. 88-89.

¹⁸⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/14.

¹⁸⁸ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/14.

¹⁸⁹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/12.

İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir ve büyük günah işleyenlerin iman durumunu ve ahiretteki kaderlerini anlamak için dini tartışmalarda önemli bir rol oynamıştır.¹⁹⁰

3.4.1. Mürcie Olarak Gösterdiği Gruplar ve Şahıslar

İbn Hazm'a göre Mürcie, iki ana gruba ayrılır. İlk grup, Ebu Hanife'ye atfedilir. Bu görüşe göre, Ehl-i Sünnet'e en yakın olan Mürcie ekolü, Ebu Hanife'nin mezhebini benimseyenler olduğunu şöyle ifade etmektedir: Mürcie mezhebinin içerisinde, Ehl-i Sünnet'e en yakın olanı, fakih Ebu Hanife Nu'mân b. Sabit'in görüşlerini benimseyen kişilerdir. Bu görüşe göre iman, dil ve kalbin birlikte tasdik etmesidir. Onlara göre ameller sadece imanın rükünleri ve farzlarından ibarettir. Yani imanın esasları ve farzları, amellerin özünü oluşturur. Bu bakış açısı iman ve amel arasındaki ilişkiyi vurgularken imanın özünde bulunan kesinlik ve samimiyeti ön plana çıkarır. Ayrıca İbn Hazm, Ebu Hanife hakkında bahsederken "Allah ona rahmet etsin" ifadesini kullanmıştır. İbn Hazm, Mürcie fırkalarından kabul ettiği isimler arasında Cehm b. Safvân, Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî'nin taraftarlarını sayar. Ancak Cehm ve Eş'ari'nin görüşleri şöyledir: "Kişi, her ne kadar küfür izhar etse, diliyle teslis inancında olduğunu belirtse ve hatta putperestlikle meşgul olsa dahi, iman yalnızca kalbin inanmasıdır." Muhammed b. Kerrâm ise şöyle ifade etmiştir: "Kişi, kalbiyle küfre inansa bile, imanın varlığı diliyle ikrara bağlıdır." Bu görüşleri sebebiyle, İbn Hazm tarafından Ehl-i Sünnet'e en uzak fırkalar olarak kabul edilirler.¹⁹¹ Dolayısıyla bu fikirlerden yola çıkan İbn Hazm mezhepleri Ehl-i Sünnet'e yakınlığı veya uzaklığını dile getirerek, özellikle Eş'ari mezhebinin iman tanımı ile kendisinin zikrettiği iman tanımının örtüşmemesi nedeniyle onları da Mürcie'den sayarak gruplandırmıştır.¹⁹²

İbn Hazm'a göre, ikinci Mürcie grubu olan Gulat şu alt grupları içerir: Kerrâmiyye, Cehmiyye ve Eş'ariyye. Bu gruplar arasında öne çıkan Kerramiyye, kişiye kalbiyle küfre inanmasına rağmen dil ile iman ettiğinde Allah katında mü'min

¹⁹⁰ Kutlu, "Mürcie", 32/41-45.

¹⁹¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/10.

¹⁹² Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 79.

kabul edildiğini savunan Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm(ö. 255/869) ve ona bağlı olan Kerramiyye'dir. İbn Hazm'ın en ağır ifadeleri kullandığı grup şüphesiz Eş'ariler'dir. O, Kerramiyye için kullanmadığı hakaretleri Eş'ariler için kullanmaktan çekinmemiş ve şöyle demiştir: "Eş'ariler, Bağdat ve Basra'da yoğunlaşmışlardı. Daha sonra Sicilya, Kayrevan ve Endülüs'e de yayıldılar. Ancak sonraları etkileri zayıflamıştır. Bu durumu memnuniyetle karşılıyorum." Eş'ari düşüncenin, Kayrevan ve Endülüs'te bir dönem güçlenip sonra zayıfladığını aktararak bu gelişmeye memnuniyetle baktığını ifade etmektedir.¹⁹³

3.4.2. Mürcie'ye Yönelttiği Eleştiriler

İslam'ın farklı mezheplerinden biri olan Mürcie, ılımlı yaklaşımıyla dikkat çeker. Bu yaklaşım, insanları tekfir etmekten kaçınmalarıyla öne çıkar. Mürcie mensuplarının belirgin özellikleri arasında, siyasi olaylardan uzak durma, Hz. Ali (ö. 40/660) ve Muaviye arasındaki çatışmalara ilişkin görüş bildirmeme ve bir Müslümanın diğerini öldürmesi durumunda her ikisinin de ahiretteki durumunu Allah'a bırakma gelir.¹⁹⁴

Daha önce "Mürcie'nin itikadi Görüşleri" başlığı altında Hz. Ali (ö. 40/660) ve Muaviye (ö. 60/679) arasında meydana gelen savaşların sonucunda orataya çıkan bir Müslümanın diğer Müslümanı öldürmesi ve bunun sonucundaki durumu ile ilgili Mürcie mezhebinin takındığı tavır şöyleydi:

"Hz. Ali (ö. 40/660) ile Muaviye arasındaki savaşlar hakkında yorum yapmamaları ve bir Müslümanın başka bir Müslümanı öldürmesi durumunda, her iki tarafın ahiretteki durumunu Allah'a bırakmaları gerektiği" ifade edilmektedir.¹⁹⁵

"Mürcie, büyük günah işleyen bir kişinin mü'min olup olmadığıyla ilgili tartışmaların en yoğun olduğu dönemde ortaya çıkmıştır. Onlara göre, büyük günah

¹⁹³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/524.; Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 80-81.

¹⁹⁴ Kutlu, "Mürcie", 32/41-45.

¹⁹⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 117-121; Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 50-54.

işleyen birinin kâfir olup olmadığını yalnızca Allah bilir.”¹⁹⁶ Bu konuda tarafsız bir tutum sergilemelerinin nedeni, Hz. Ebu Bekir’in (r.a) Hz. Muhammed’den (s.a.v) rivayet ettiği şu hadise dayanmaktadır:

“İleride fitneler ortaya çıkacaktır. Bu fitneler sırasında pasif kalmak, aktif olmaktan daha hayırlıdır. Devesi, davarı veya arazisi olanlar onlarla ilgilensin. Eğer bir kişinin bunlar yoksa, kılıcını köreltsin ve kendisini bu fitnelerden uzak tutsun.”¹⁹⁷

Bu hadisten hareketle, kendi ideolojilerini oluşturdukları ve bu doğrultuda ilerledikleri ileri sürülmektedir. Dolayısıyla Mürcie’nin dayandığı temel fikirleri genelde iman-amel çerçevesinde şekillendiği ve devamında büyük günah, iman-islam, imanda artma ve azalma, eşitlik gibi görüşleriyle devam ettiği, etki sahasını genişlettiği söylenebilir.¹⁹⁸

Hakeza Mürcie inancına göre “iman, dil ile ikrar veya kalp ile tasdik, hatta hem dil ile ikrar hem de kalp ile tasdiktir. Dolayısıyla, büyük günah işleyen bir kimse, bu dünyada iman bakımından gerçek bir mümin kabul edilir, ancak işlediği büyük günah nedeniyle fasık bir mümin olarak değerlendirilir. Yani, büyük günah işleyen kişinin sonuçları tamamen Allah’a aittir. Allah dilerse onları affeder, dilerse cezalandırır, ancak bu kişi ebediyen cehennemde kalmaz. Ayrıca Mürcie’ye göre, iman ile İslam aynı anlamdadır ve ameller ne imana ne de İslam’a dahildir. Dolayısıyla, müminler imanları bakımından birbirlerine eşittir. İmanda artma veya eksilme olmaz. Sahip olduğu inancı “ben gerçekten müminim” şeklinde açıkça ifade eden her kişi gerçek bir Müslüman olarak kabul edilir. Çünkü imanda şüpheye veya değişikliğe yer yoktur. Bu düşünce doğrultusunda, Mürcie’nin anlayışı diğer İslam mezhepleriyle çatışmaktadır. Örneğin, Mu’tezile, Şia ve Hâriciler gibi gruplar amelleri imana dahil ederken, Mürcie amellerin iman ile ilişkilendirilmediği bir anlayışı benimser.¹⁹⁹ İbn Hazm, imanı tasdik, ikrar ve amel olarak tanımlayarak, bu anlayışın dışındaki özellikle Mürcie

¹⁹⁶ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 139-150.

¹⁹⁷ Muhammed Ebu Zehra, **İslam’da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi**, çev. Abdülkadir Şener vd. (İstanbul:Hisar Yayınevi, 2011), s. 135.

¹⁹⁸ Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 126-127.

¹⁹⁹ Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 127; Ebu Zehra, **İslam’da Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi**, s. 134-139; Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 126-127.

mezhebinin görüşlerini eleştirir ve bu görüşlerin yanlış olduğunu ortaya koyan deliller sunar.

İbn Hazm’a göre Mürcie tanımlaması ise, daha önce belirttiğimiz gibi, şu şekildedir:

“Kim ki uzuvların amelinin imanın bir parçası olduğunu, imanın itaat ve isyanla artıp eksileceğini, bir mü’minin büyük günah işlemesi durumunda kâfir olabileceğini veya diliyle ya da kalbiyle iman eden bir mü’minin ebedî olarak cehennemde kalacağını savunursa, o kişi Mürcii olarak kabul edilmez. Mürcie’nin bu konulardaki görüşlerini benimseyen bir kimse, diğer tüm meselelerde Müslümanların ihtilaf ettiği hususlarda onlara muhalefet etse dahi, yine de Mürcii olarak nitelendirilir.”²⁰⁰

İbn Hazm, bu tanımdan yola çıkarak imanı tanımlarken “amel”i bu tanıma dâhil etmeyenleri Mürcie mezhebi içinde değerlendirir. Bu yüzden Ebu Hanife Nu’mân b. Sâbit ve onun takipçileri, İbn Hazm’ın yaptığı sınıflandırmaya göre Ehl-i Sünnet’e en yakın Mürcie grubu olarak değerlendirilmektedir.²⁰¹ Ayrıca, Cehm b. Safvân, Ebu’l-Hasen el-Eş’ari, Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî ve onların takipçileri, İbn Hazm’ın sınıflandırmasında Ehl-i Sünnet’ten en uzak Mürcie gruplarının alt kollarını oluşturmaktadır.²⁰² Çünkü İbn Hazm’a göre bu gruplar, Mürcie’nin aşırı görüşlere sapmış kollarındandır.²⁰³

İbn Hazm’ın Mürcie’ye yönelik eleştirilerinden biri “iman-amel” tartışmalarıyla ilgili olarak ortaya çıkan büyük günah konusudur. Mürcie taraftarlarının büyük günah işleyenlerle ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir: Mü’minlerin hepsi ‘Lâ ilahe illallah, Muhammed’un Rasulullah’ şahadetini dile getirdikleri için onların kâfir ya da müşrik olmaları mümkün değildir. Onların hükmünü yalnızca Allah verebilir, bu nedenle onları Allah’a havale ederiz. Çünkü bir kişi günah işlemişse, bu günahı yapmış olduğu iyiliklerle yok olabilir. Onlar, imanla

²⁰⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/14.

²⁰¹ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/10.

²⁰² İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/524

²⁰³ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/524-526.

birlikte hiçbir günahın zarar vermeyeceği görüşünü benimsemişlerdir. Onlara göre iman, ikrar (dile getirme), tasdik (onaylama), itikad (inanma) ve marifet (bilgi)’den oluşur. Amel ise imanın bir parçası değildir.²⁰⁴ İbn Hazm’a göre ise iman, “kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla amel etmektir.”²⁰⁵ Amellerin imanın bir parçası olduğunu savunurken bu görüşünü şu âyetlerle desteklemektedir:

“Herhangi bir sûre indirildiğinde, onlardan bir kısmı, “Bu sizin hanginizin imanını artırdı?” diye sorar. İman edenlere gelince, bu sûre onların imanını artırır ve onlar bu durumdan dolayı sevinirler.”²⁰⁶

“İnsanlar onlara: “Düşmanınız olan insanlar size karşı bir ordu topladılar, onlardan korkun” dediler. Bu, onların imanını artırdı da: “Allah bize yeter. O ne güzel Vekil’dir” dediler.”²⁰⁷

İbn Hazm’ın Mürcie’yi eleştirdiği bir diğer konu, Cehmiyye fırkasına ait olan şu görüştür: “Allah’ın ilmi muhdes ve mahluktur” ve “Cennet ve Cehennem, içindekilerle birlikte yok olacaktır.” Ancak İbn Hazm’a göre bu görüş doğru değildir, çünkü böyle bir beyan ne Kur’an’da ne de Allah Resulü’nün sözlerinde veya sahabenin icmâsında yer almamaktadır.²⁰⁸

İbn Hazm Kerramiyye’den bir grubun mümin-kafir ilişkisini ise şöyle dile getiriyor:

“Münafıkların cehennemlik olup mümin gibi görünen müşrikler olduğunu, Allah’a iman edip Hz. Peygamber’i (s.a.v) inkâr eden bir kimsenin, aynı anda hem mümin hem de kâfir olduğunu; ne tamamen mümin ne de tamamen kâfir sayılabileceğini ifade etmiştir. Hatta Mürcie’nin önde gelen isimlerinden Mukâtil b. Süleyman, ‘İman varsa, küçük veya büyük herhangi bir günah zarar vermez; şirk varsa,

²⁰⁴ Ebu Zehra, **İslam’da Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi**, s. 189-192.

²⁰⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/14-16.

²⁰⁶ et-Tevbe, 9/124.

²⁰⁷ Al-i İmran, 3/173.

²⁰⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/526.

yapılan iyilikler de fayda sağlamaz,' demiştir." Bütün bunların İbn Hazm ekseninde küfürden başka bir şey olmadığını dile getirmiştir.²⁰⁹

İbn Hazm Kerramiyye'den peygamberlerin tebliği konusunda ise "Nebilerin ve resullerin (a.s) tebliğde yalan söylemelerinin mümkün olduğu" iddiasında bulunanların olduğunu ve bunu bizzat onlardan duyduğunu belirtmiştir.²¹⁰ Ancak bu iddialar, İbn Hazm'ın bakış açısıyla örtüştüğünü söyleyemeyiz. Bunun temel nedeni, İbn Hazm'ın Peygamber'in sözlerini kesin bir nass olarak kabul etmesidir. Peygamberlerin yanılma ihtimali olsaydı Allah vahiy sürecine müdahale ederek bunu önlerdi. Dolayısıyla peygamberlerin yanılmaları İbn Hazm nazarında imkansızdır. Hatta onların sözleri, Allah'ın ayetleriyle aynı düzeyde delil olarak kabul edilir.²¹¹ Bu hususta, onun için önemli bir delil olarak şu ayet öne çıkmaktadır: "Kim Resûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur."²¹²

Mürcie ile İbn Hazm, 'İman-İslam' konusunda benzer görüşleri paylaşmaktadır. Ancak içerik konusunda ihtilafa düşmüşler. İbn Hazm Mürcie'den farklı olarak tasdik etme konusunun yanında "amelleri de imana katmıştır." Çünkü o "İmanı, sözlükte tasdik manasında" ifade etmiş Cehmiyye, Kerrâmiyye ve Eş'ariyye'nin uzuvlarla ameli sözlükte "tasdik" olarak isimlendirilme yapmadıklarından dolayı onlara karşı bu kanıtı ileri sürmüştü. Dolayısıyla Arap dilinde "dil ile tasdik olmaksızın sadece kalp ile tasdik etmek" yine Arap dilinde iman diye isimlendirilmez. Nitekim hiçbir Arap kesinlikle; "bir şeyi kalbiyle tasdik eden, sonra da kalbiyle ve diliyle onu yalanladığını ilan eden bir kimse, bunu tasdik eden/musaddik diye isimlendirilir." dememiştir. Ve elbette "buna inanan/ mümin olarak isimlendirilir." de dememiştir.²¹³ Hakeza İbn Hazm "benzer şekilde, kalp ile tasdik olmadan yalnızca dil ile tasdik etmek de Arapçada mutlak anlamda iman olarak adlandırılmaz. Arapçada, ancak bir şeyi hem kalbiyle hem de diliyle tasdik etmek mutlak anlamda tasdik ve iman olarak nitelendirilir. Bu nedenle, Cehmiyye ve

²⁰⁹ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/526-528.

²¹⁰ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/528.

²¹¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/268-294; İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/460.

²¹² Nisa, 4/80.

²¹³ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/740.

Eş'ariyye'nin dili esas olarak yaptıkları bağlantılar sonuçsuz kalmış ve geçerliliğini yitirmiştir.”²¹⁴ Nihayetinde İbn Hazm iman ve İslam özde aynı anlamı taşıyıp “kalp ile bağlanmak, dil ile söylemek ve uzuvlar ile amel etmek” anlamına geldiğini dile getirmiştir.²¹⁵

Netice itibarıyla, Mürcie'ye göre ameller imanın bir unsuru olmadığından, büyük günah işleyen kimselerin tekfir edilmesi doğru değildir. Zira bu durumdaki bir kişi, iman sahibi olduğu için mümin olarak kabul edilir, ancak büyük günah işlemesi sebebiyle fâsık olarak nitelendirilir. Bu kişilerin Allah katında affedilip affedilmeyeceği ise yalnızca Allah'ın iradesine bağlıdır; Allah dilediğinde onları affeder, dilediğinde ise cezalandırır.²¹⁶

İbn Hazm'ın Mürcie mezhebine yönelttiği eleştirileri daha anlamlı ve derin bir şekilde kavrayabilmek için, onun Eş'ârilere yönelik eleştirilerine de bu başlık altında kısaca değinmek gerekmektedir. Bu yaklaşımın nedeni, İbn Hazm'ın yaptığı sınıflandırmaya göre Eş'âri'lerin de Mürcie mensupları arasında yer alıyor olmalarıdır. İbn Hazm, Eş'âri'leri özellikle imanın tanımı ve Kur'an'ın icâzı konularında eleştirmektedir.

Eş'âri'lerin iman anlayışında, imanın sadece kalple tasdik ve dille ikrar ile sınırlı olduğu iddia edilmesine karşı çıkarak, iman ve amelin birbirini tamamlayan unsurlar olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, Kur'an'ın icazı noktasında da Eş'âri'lerin argümanlarını sorgulamış, onların Tanrı'nın kelamının eşsizliği ve onun insan aklının ötesinde bir derinliğe sahip olduğu konusundaki görüşlerine eleştiriler yöneltmiştir. Bu çerçevede, İbn Hazm'ın Eş'ârilere yönelik eleştirileri, onun genel İslam düşüncesine dair duruşunu ve Mürcie'ye karşı geliştirdiği karşıt görüşleri daha iyi anlamamıza olanak tanır.

İbn Hazm, Eş'arileri de dönemindeki Mürcie mezhebi kapsamına alarak, onların Ehl-i Sünnet çizgisinden uzaklaştığını öne sürmüştür.²¹⁷ Bu görüşünden

²¹⁴ İbn Hazm, **a.g.e.**, 2/740.

²¹⁵ Ebu Zehra, **İslam'da Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi**, s. 134-139.

²¹⁶ Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 153-154.

²¹⁷ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/524-590.

hareketle Mürcie denildiği zaman akla gelen en önemli mevzu “iman” mevzusudur. Onlar, imanın tanımı, mahiyeti ve kapsamı gibi konuları ilk defa ele almışlardır. Bu da doğal olarak amellerin hangi bağlamda değerlendirileceği meselesini gündeme getirmiştir. Bu durum, İslam mezhepleri arasında özellikle “imanın tanımı” konusunda çeşitli görüşlerin ortaya atılmasına yol açmıştır. Bazı gruplar amelleri imana dahil ederken, diğerleri tamamen ayrı bir değerlendirme yapmıştır. Mu'tezile, Şia ve Haricilerin tamamı amel ile imanı bir arada değerlendirirken²¹⁸, İbn Hazm'a göre Mürcie mezhebine bağlı Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî (ö. 255/869) ve taraftarları, imanı “Kişi kalben küfre inansa bile, iman dil ile ikrar edilendir” olarak nitelendirerek ameli imandan farklı bir kategoriye koymuşlardır. Dolayısıyla onlara göre, kalp ile tasdik etmenin dışında, amellerin imanın bir gereği olmadığı görüşündedirler. Bunun yanında, Mürcii olarak kabul edilen Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve taraftarları, Cehm b. Safvân, Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî ve taraftarları da benzer bir iman anlayışına sahip olduklarından, Mürcie ile aynı görüşü benimsemektedirler.²¹⁹

İbn Hazm, kendi iman tanımının Eş'ariyye'nin tanımıyla uyumsuz olduğunu düşündüğü için, kendisini Ehl-i Sünnet olarak tanımlamasına rağmen Eş'arileri bu kategorinin dışında tutmuş ve hatta onları Mürcie'ye dahil etmiştir. Konuyu daha anlaşılır hale getirmek için öncelikle Eş'arilerin iman tanımına bir göz atmak gerekmektedir. İbn Hazm, kendi eserinde Eş'arilerin iman tanımını şu şekilde aktarır: ‘İman, kalpteki inançtır; bir kimse -hiçbir baskı olmadan (takiyye yapmaksızın)- diliyle küfrünü ilan etse, putlara ibadet etse veya İslam ülkesinde Yahudilere veya Hristiyanlara bağlansa, İslam ülkesinde haça ibadet etse ve teslisi kabul ettiğini ilan etse ve bu inanç üzere ölse bile o mü'mindir, yüce Allah nezdinde iman-ı kâmil sahibi olup O'nun dostudur ve cennet ehliendir. Sonuç olarak, onlara göre kişinin kalbiyle Allah'a iman etmesi yeterlidir. Ancak İbn Hazm'a göre, Eş'ariler imanı sadece ‘tasdik’ ile sınırlı görmek suretiyle Mürcie'nin aşırı gruplarından olmuştur.²²⁰

²¹⁸ İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/14.

²¹⁹ Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, 126; Ayrıca bkz. Bulut, “İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği”, 80.

²²⁰ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/524-548.

3.4.3. Eş'arilere Yönelttiği Vahiy ve Kur'an Eleştirisi

İbn Hazm, Eş'arilerin Kur'an'ın icazı hususundaki görüşlerini eleştirmesinin nedenlerinden biri, onların Kur'an'ı Allah'tan ayrı, ezelî bir varlık olarak görmeleridir. Onlara göre, Kur'an yaratılmış değildir ve bizim tarafımızdan indirilmemiş ya da işitilmemiştir. Aynı şekilde, Hz. Muhammed (s.a.v) ve Cebrail için de benzer bir durum geçerlidir; onlar da mucizevî bir kelim olarak kabul edilir. Ancak, iki kapak arasında bulunan ve okunan kelamın, Kur'an'ın icazından farklı olduğunu savunurlar ve bu kelamın benzerinin üretilbileceğini öne sürerler. İbn Hazm, bu görüşleri nedeniyle onları eleştirir ve bu fikirlerin küfürle eşdeğer olduğunu ifade eder.²²¹ Ayrıca, bu görüşlerinin Allah'a ve Müslümanlara karşı muhalif olduğunu da vurgular. İbn Hazm'a göre, Eş'arilerin bu anlayışı, Kur'an'ın eşsizliğine ve Allah'ın kelamının benzersizliğine yönelik temel bir ilkeyi ihlal etmektedir. Bu nedenle, onların bu görüşleri İbn Hazm'a göre ciddi bir şekilde yanlış ve tehlikelidir. İbn Hazm'ın bu konudaki görüşü şu şekildedir: Kur'an, Allah'ın kelamı ve ilmidir; yaratılmış değildir.²²² Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Rabbin tarafından daha önce söylenmiş bir hüküm veya belirlenmiş bir süre olmasaydı, onlar da hemen cezalandırılırlardı."²²³ Allah'ın kelamının kendi ilmi olduğunu bildirmiştir. Allah'ın ilmi, ezelî ve yaratılmış değildir. Allah'ın ilmi hakkında hiçbir şüphe yoktur. Zira Allah, olmuş, olan ve olacak her şey hakkında en ince ayrıntısına kadar bilgi sahibidir ve hiçbir şey O'na gizli değildir.²²⁴ Bu konuda delil olarak gösterdiği ayetler şunlardır: "O her şeyi hakkıyla bilendir"²²⁵ ve "Şüphesiz Allah, gizliyi de gizleneni de bilir."²²⁶

İbn Hazm'a göre Kur'an için böyle ifadelerin kullanılması büyük bir yanlış anlamadır. Çünkü Allah Kur'an'da şöyle buyurmuştur: "Hayır, o yalanlamakta oldukları kitap, şanı yüce bir Kur'an'dır. O korunmuş bir levhada (Levh-i Mahfuz'da)dır."²²⁷ "Onu, senin kalbine, açık ve anlaşılır Arapça bir dil ile indirerek,

²²¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/532.

²²² İbn Hazm, **el-Fasl**, 2/262-264.

²²³ Tâhâ, 20/129.

²²⁴ Çam, İbn Hazm'ın Zâhirilik Anlayışı ve Mezhep Eleştirilerine Yansımaları, s. 116.

²²⁵ El-Hadîd, 57/3.

²²⁶ Tâhâ, 20/7.

²²⁷ el-Buruc, 85/22.

seni uyarıcılar arasına kılmak için güvenilir Ruh (Cebrail) gönderdi.”²²⁸ “Allah’ın kelamını işitebilmesi için ona zaman tanı.”²²⁹ “Bilakis o, kendilerine ilim verilenlerin kalplerindeki açık ayetlerdir.”²³⁰ Ayrıca Hz. Peygamber’in şu sözlerine de bu konuyu desteklemek için yer verilmiştir: “Ben Kur’an’ı başkasından dinlemeyi severim.” “Onlar, tertemiz ve mükerrem meleklerle birlikte Kur’an’ı okuyanlardır.” İbn Hazm, bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır: “Kur’an ve Allah’ın kelamı, duyulan ibareler, okunan kelimeler ve Mushaflara yazılan yazıdır.”²³¹ Ayrıca, İbn Hazm, Eş’arilerden bazı kimselerin Mushafı ayaklarıyla çiğnediklerini ve hatta şu ifadeleri kullandıklarını *el-Fasl* adlı eserinde belirtmiştir: “Yazıklar olsun sana! Allah’a yemin ederim ki içinde mürekkep dışında bir şey yoktur. Onda Allah’ın kelamından bir şey yoktur.”²³²

İbn Hazm, Eş’arileri Kur’an ile ilgili yaptıkları başka ifadelerinden dolayı da eleştirmiştir: “Cebrail, Kur’an’ı Hz. Muhammed’in kalbine indirmemiştir. Ancak ve ancak Cebrail, Hz. Muhammed’e Kur’an’dan ibaret olan başka bir şeyi indirmiştir. Kur’an ancak mecazî olarak bizim elimizdedir. Bizim Mushaflarda gördüğümüz, Kur’an olarak işittiğimiz, namazlarda okuduğumuz ve gönüllerde ezberleyip muhafaza ettiğimiz şey elbette Kur’an değildir ve elbette yüce Allah’ın kelamından bir şey değildir. Bilakis, o başka bir şeydir. Yüce Allah’ın kelamı O’nun zatından ayrılmaz.” İbn Hazm, bu görüşe karşı çıkar ve Kur’an’ın Hz. Muhammed’in kalbine Cebrail tarafından indirildiğini savunur. Ona göre, Kur’an sadece mecazî olarak elimizdedir; yani görülen ve duyulan şekildeki Kur’an, asıl olan yüce Allah’ın kelamından ayrılmıştır. Bu eleştiriyle İbn Hazm, Eş’arilerin Kur’an’ın mahiyetiyle ilgili görüşlerini reddeder ve Kur’an’ı Allah’ın kelamı olarak kabul eder.²³³

İbn Hazm, Eş’arileri yalnızca iman konusundaki görüşlerinden dolayı eleştirmekle kalmaz, aynı zamanda onların gâibi şahide kıyaslama yöntemini kabul etmeleri ve Allah’ı insana benzetmeleri nedeniyle müşebbihe olmakla suçlar. İbn Hazm, özellikle Eş’ari ve Bakilânî’yi hedef alarak onları şirkle ve tevhidi bozmakla

²²⁸ eş-Şuara, 26/193-195.

²²⁹ et-Tevbe, 9/6.

²³⁰ el-Ankebut, 29/49.

²³¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/546.

²³² İbn Hazm, *a.g.e.*, 3/548.

²³³ İbn Hazm, *a.g.e.*, 3/544.

itham eder. İbn Hazm'a göre, Eş'ârîler ve Bakilânîler, "Allah'tan farklı ve başka bir şeyin Allah ile birlikte ezelî ve kadîm olduğunu iddia ederek, Allah'ın birliğini ve ezeliliğini bozmuşlardır. Bu durum, İbn Hazm'a göre, Allah'ın birliğini kabul etmeyen bir yaklaşımı temsil ettiği için küfürdür."²³⁴

Eş'ariler, Allah'a nispet edilen sıfatları on beş olarak kabul etmişler ve bu sıfatları, Allah'ın zatının dışında mütalaa etmişlerdir. İbn Hazm eserde bunu şöyle dile getiriliyor:

"Allah Teâlâ'nın on beş sıfatı vardır, bunların tamamı yüce Allah ile birlikte kadîm ve ezelidir. Allah, bu sıfatların ötesindedir ve onlardan münezzehtir. Allah'ın bu sıfatlarının her biri birbirinden ayrı ve farklıdır."²³⁵

İbn Hazm sıfatlar konusundaki eleştirisinin devamında:

"Eş'ariler sıfatları kadim ve ezeli olarak benimsedikleri için Hristiyanlardan daha fazla küfre ve şirke düşmüşler. Aynı şekilde Hristiyanların benimsedikleri teslis inancında, Allah ile birlikte iki ezelî varlığın daha olduğunu benimsemişlerdir."²³⁶ İbn Hazm'a göre "bu tür bir yaklaşım, "tevhid" ilkesine açıkça aykırıdır. Çünkü Allah'ın sıfatları ilmi, kudreti, izzeti ve kelâmı yaratılmamıştır, Allah'ın zatından ayrı olmayıp ezelidir."²³⁷

İbn Hazm ayrıca Eş'arilerden işitip kitaplarında okuduğu şu derin anlamlı cümleden dolayı ahmaklıkta sınır tanımadıkları, şizofrenik ve sabit fikirli birinin bile söyleyebileceğinin ötesinde bir söylem olduğunu dile getiriyor:

"İnsanların ne ma'dum, ne mevcut, ne malum, ne meçhul, ne mahluk, ne gayri mahluk, ne ezelî, ne muhdes, ne hak ne de batıl olan halleri (ahval) ve manaları vardır. Bu da, âlimin kendisine ait bir bilgi ile bilmesi ve var olan her şeyin varlığından dolayı var olanın varlığıdır."²³⁸

²³⁴ Bulut, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Kişiliği", s. 81.

²³⁵ İbn Hazm, **el-Fasl**, 3/532.

²³⁶ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/532.

²³⁷ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/532-534.

²³⁸ İbn Hazm, **a.g.e.**, 3/534-536.

Bu cümlede, insan hallerinin, yani insanların durumlarının ve varoluşlarının belirli kategorilere tam olarak sığdırılamayacağını, bu hallerin her türlü ikili sınıflamanın (varlık-yokluk, hak-batıl, mahluk-gayri mahluk vb.) ötesinde olduğunu ifade etmektedir. İnsanların hallerinin, bilinen kategorilere indirgenemeyeceğini, sadece Allah'ın bilgisiyle tam olarak anlaşılabilceğini ifade eder. İbn Hazm, bu noktadan itibaren, Adem'in yaratılışı, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olup olmadığı gibi konular üzerinden Eş'arilerin önde gelenlerini de ele alarak, onları cehaletle, rezillikle, şirk ve küfre düşmekle suçlayarak ağır tenkitlerde bulunmaktadır.

SONUÇ

İbn Hazm, hem fakih, hem muhaddis, hem de usulcü olarak tanınan çok yönlü, olağanüstü ve seçkin bir kişiliktir. Aynı zamanda dinler ve mezhepler konusunda derin bilgiye sahiptir ve bu nedenle göz ardı edilemeyecek bir İslam âlimidir. İbn Hazm, Endülüs'te İslam kültürünün gelişimine katkıda bulunmuş; siyasi ve ailevi çalkantılarla dolu bir hayat sürmüştür. Keskin eleştirel üslubu ve sert tutumu nedeniyle entelektüel çevrelerden dışlanmış, halifenin kışkırtmalarıyla karşılaşmış ve en sonunda eserleri yakılmıştır. Bu eserleri arasında dinler ve mezhepler tarihi üzerine kaleme aldığı en dikkate değer çalışmalardan biri *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*'dir. Bu eser, sonraki dönem tabakat yazarları tarafından ortak görüşlere dayanarak *el-Fasl* adıyla anılmıştır. Milel ve nihâl türüne dahil edilmekte olup, İslam dışındaki dinlerin incelenmesi açısından yaklaşım, analiz biçimi ve içerik yönünden dinler tarihi literatüründe bir yenilik sunmaktadır. Geleneksel mezhepler tarihi üzerine kaleme alınan eserlerde genellikle iftirak hadisine dayanan 73'lü tasnif sistemi kullanılmakta iken, İbn Hazm bu hadisi geçerli görmediği için bu tasnifi reddetmiştir.

İbn Hazm, diğer İslam mezhepleri tarihi yazarlarının aksine, kitabını meseleleri esas alarak yazmış ve bu meseleler hakkında bilinen her farklı görüşü kişilere ve fırkalara nispet ederek belirtmiştir. Eserini düzenlerken 73 fırka rivayetini dikkate almamış, hatta bu rivayetin senedinin sahih olmadığını bildirmiştir. Bu yaklaşımıyla, belirli bir 73 sayısını tutturma kaygısı taşımamış ve fırkaları tasnif ederken kendisine daha geniş bir alan yaratmıştır. Rivayeti sahih kabul etmemesinin sebebi, onun ana kaynaklarda yer almaması ve Kur'an-ı Kerim ile sahih hadislerin ruhunu esas alarak delil getirmesinin rolü olabilir. Öte yandan İbn Hazm, daha önce ileri sürdüğü imana muhalif kişileri de kafirlikle suçlanacağı fikri üzerine bu metinde yer alan "Kaderiyye ve Mürcie, bu ümmetin Mecûsîleridir" ve "bu ümmet 70 küsur fırkaya ayrılacak, hepsi Cehennem'e girecek, biri Cennet'e girecektir." şeklindeki rivayetlerin isnad açısından sahih olmadığını dile getirmiştir. Bu sebeple, haber-i vâhidi delil olarak kabul edenler için bile bu rivayetlerin geçerli olmadığını ifade etmektedir.

Mezheplerin tasnifinde metodolojik bir yaklaşım sergileyen İbn Hazm, her mezhebin fırkalarını Ehl-i Sünnet'e yakınlık ve uzaklıklarına göre sınıflandırmaktadır.

Dolayısıyla İbn Hazm mezhepleri “ehl-i hak” ve “ehl-i bid’at” olarak iki gruba ayırmıştır. “Ehl-i hak” terimiyle Ehl-i Sünnet topluluğunu ifade ederken Ehl-i Bid’at’ı da Ehl-i Sünnet’in dışında tutmuştur. İbn Hazm’ın bid’at fikriyle Mu’tezile, Mürcie, Şia ve Hariciler gibi mezhepleri kastettiği anlaşılmaktadır. Ehl-i Sünnet’in dışında kalan dört grup, itikadî olarak Ehl-i Sünnet’e ne kadar yakın veya uzak olduklarına göre incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, Ebû Hanîfe ve onun ekolünü Mürcie içerisinde Ehl-i Sünnet’e en yakın grup olarak görmektedir. İbn Hazm’a göre Mürcie’nin aşırı uçlarını temsil eden ve zaman zaman küfür ve şirkle itham ettiği fırkalar Cehmiyye, Eş’ariyye ve Kerrâmiyye’dir. Bu aşırı grupları, eserinin çeşitli bölümlerinde sert bir biçimde eleştirmektedir. Kerrâmiyye, imanı yalnızca dil ile tasdik etmekle sınırladığı; Cehmiyye ve Eş’ariyye ise imanı sadece kalpteki tasdikle sınırladıkları için Mürcie içerisinde değerlendirilmektedir. Ebû Hanîfe, tasdik kavramını dil ile ikrar ve kalp ile tasdiki bir arada ele aldığı için Ehl-i Sünnet’e nispeten daha yakın bir konumda görülmektedir. Ancak, amelleri imandan ayrı değerlendirmesi sebebiyle Mürcie olarak adlandırılmıştır. İbn Hazm’ın iman anlayışına göre iman, inanç, söz ve amelden oluşmaktadır. Ancak o, ameli imanın bir parçası olarak kabul etmesine rağmen, bir kişinin bir ameli terk etmesi nedeniyle onu bütünüyle tekfir etmez; bu durumda, kişinin imanın bütününden ziyade, belirli bir yönünü yitirdiğini ifade eder.

İbn Hazm, Mürcie mezhebinin amelleri imandan ayrı tutan anlayışını eleştirerek, bunun Kur’an ve hadislere aykırı olduğunu savunmuştur. Ona göre, iman yalnızca kalp ve dille sınırlı değil, amellerle de iç içedir; iman, kalpte bağlılık, dilde ifade ve bedensel amelle tamamlanır. Öyleyse, İbn Hazm’ın bu konudaki görüşünün; amellerin imanın bir parçası olduğunu, kişinin imanın amellerine bağlı olarak artıp veya azaldığını, kişilerin iyi veya kötü amellerinin imanlarının derecesini etkilediğini şeklinde olduğunu söyleyebiliriz. Mürcie’ye göre, iman kalpte veya dilde kabul edilen inançtan ibarettir; ameller ise imanın bir parçası sayılmaz. Bu anlayışa göre, günah işleyen bir mümin hemen kâfir olmaz ve diliyle veya kalbiyle iman eden bir kişi ebediyen cehennemde kalmaz. İbn Hazm’a göre, bu görüşleri benimseyen kişi Mürciî kabul edilir, diğer konularda farklı düşünmesi bu kimliği değiştirmez.

İbn Hazm'ın Mürcie görüşleri bağlamında dikkat çeken hususlardan biri, Eş'arîliği Mürcie kapsamında ele almasıdır. İbn Hazm'a göre, bazı Eş'ariyye alimleri imanını yalnızca kalpteki tasdikten ibaret olduğunu savunduğu için Cehmiyye ile benzer bir konumda yer almaktadır. İbn Hazm, kendi iman tanımı ile Eş'ârîlerin iman tanımı arasında farklılıklar olduğunu belirterek, Eş'ârîleri Ehl-i Sünnet'in dışında tutmuş ve onları Mürcie'ye dâhil etmiştir. Eş'ârîlere göre iman, kalpteki inançtır ve bir kişinin kalben iman etmesi yeterlidir. Hatta kişi diliyle küfür etse, putlara ibadet etse veya İslam'a aykırı davranışlar sergilese bile, kalbinde iman bulunduğu sürece mümin kabul edilir. Bu nedenle İbn Hazm, Eş'ârîlerin imanını yalnızca "tasdik" olarak tanımlamaları nedeniyle, onları Mürcie'nin aşırı uçları arasında görür. Yine İbn Hazm "Kur'an'ın icâzı" ve "Allah'a ait sıfatlar" konusunda Eş'ârîleri aşırı derecede eleştirmekte ve onlara ağır ithamlarda bulunmaktadır. Bu eleştirilerde varılan sonuca göre, İbn Hazm'ın Eş'ârîlere yönelik eleştirilerini değerlendirirken, temel kaynaklar üzerinden yaptığımız karşılaştırmalar ve bu konuda yapılan araştırmalar ışığında, İbn Hazm'ın Eş'ârîlerin görüşlerini aktarırken seçici davrandığı, eleştirilerini birkaç önde gelen isim ve görüş etrafında yoğunlaştırdığı anlaşılmaktadır. Eleştirilerinde yer yer geçerli noktalar bulunmakla birlikte, genel olarak İbn Hazm'ın Eş'arî görüşlerine yönelik eleştirilerinin haksız ve yetersiz olduğu söylenebilir. Bu durum, İbn Hazm'ın mezhebin bütüncül yapısını göz ardı ederek, belli görüşleri bağlamından kopararak değerlendirdiği söylenebilir.

Mürcie mezhebi, İslam düşünce tarihinde hoşgörü ve kapsayıcılık yaklaşımıyla öne çıkmış, İman edenleri İslam dairesinin dışında bırakmayan kuşatıcı bir yaklaşım benimsemiştir. Katı mezheplerin aksine, büyük günah işleyenlerin tekfir edilmesine karşı çıkmış ve bu hoşgörülü iman tanımıyla İslam ümmeti içinde birlik ve barışa katkıda bulunmuştur. Siyasal tavrı teolojik temellerinden sonra şekillenen Mürcie, Ehl-i Sünnet dahil pek çok mezhepte etkili olmuş ve İslam'da kalıcı bir etki bırakmıştır. Bu mezhebin kardeşlik ve adalet temelli yaklaşımları, İslam mezhepleri açısından değerli bir zenginlik olarak kabul edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, İrfan.:** **İslam’da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları.** çev. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2. Basım. 2014.
- Akkoyunlu, İsmail.:** “‘İslam Mezhepleri Tarihi’ Başlıklı İki Eserin Mukayesesi: Kavram, Kaynak, Muhteva Ve Usûl Eksenli Bir İnceleme”. **e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi** 16/2 (Aralık 2023), 479-532. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1397474>.
- Akman, Mustafa.:** “İtikadi Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik Ve Özellikleri”, **Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 3(2), (Temmuz 2019), 169-204.
- Altıkulaç, Tayyar.:** “Zehebî”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 44/180-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Apaydın, H. Yunus.:** “İbn Hazm”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 20/39-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Arca, Abdullah.:** İbn Hazm’ın Mürcie’den Saydığı Ekollerin İman Tanımlarına Yönelttiği Eleştiriler. **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9 (İDEKTA), 17-24. <https://doi.org/10.18506/anemon.906763>
- Beksaç, Engin.:** “Endülüs”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. 11/225-232. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bulut, Halil İbrahim.:** “İbn Hazm’ın Yaşadığı Dönem, Hayati ve ilmi Kişiliği”. **el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi**. mlf. İbn Hazm, 47.

İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

Bulut, Halil İbrahim (ed.): **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri.** İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım 2018.

Bulut, Halil İbrahim.: **İslam Mezhepleri Tarihi.** İstanbul: Ketebe Yayınları, 2. Basım, 2022.

Çam, Gülten.: “İbn Hazm’ın Zâhirîlik Anlayışı ve Mezhep Eleştirilerine Yansımaları.” Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çam, Şule Burcu.: “İbn Hazm’da İrade ve İnsanın Hürriyeti Problem.” Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Çolak, Abdullah.: “İbn Hazm ve el-Muhalla’sı”. **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 2/2.** (Nisan 2002).155-182

Dalkılıç, Mehmet.: “İbn Hazm’a Göre Ali b. Ebî Talib ve Ona Karşı Savaşanların Durumu”. **Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi 10/2** (Aralık 2019), 293-319.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mesned/issue/50897/63944>
[4](#)

Dalkılıç, Mehmet.: “Eş’arî’ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”. **Journal of Istanbul University Faculty of Theology/9.** Nisan 2012.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuilah/issue/973/10964>

Dalkılıç, Mehmet. “İbn Hazm’a Göre Şîa”. **Journal of Istanbul University Faculty of Theology/14.** Nisan 2012.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuilah/issue/978/11009>

- Dönmez, İbrahim Kâfi.:** “Maslahat”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 28/79-94. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ebu Zehra, Muhammed.:** **İslam’da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi**. çev. Abdülkadir Şener vd. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011.
- Ebu Leyle, Muhammed.:** **Bir Münekkıt ve Düşünür Olarak İbn Hazm**. çev. Seda Ensarioğlu, İbn Hazm, (Tebliğ Metinleri), ed. Süleyman Sayar-Muhammet Tarakçı, İstanbul, 2010., s. 80-102.
- Eren, Muhammet Emin.:** “Bir Rivayetin Kısa Anatomisi: Tarihsel Süreçte İftirak Hadisinin Anlaşılma Biçimleri Üzerine”. **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 55/2 2014. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/581386>
- Eren, Muhammet Emin.:** “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar”. **Journal of Islamic Research** 29/2 (Eylül 2018), 331-47. <https://www.islamiarastirmalar.com/journal>.
- Eren, Muhammet Emin.:** “Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri”. Ankara: Ankara Üniversitesi. Doktora Tezi, 2014.
- Eş’ari, Ebu’l-Hasan.:** **Makalatü’l-İslamiyyin: İlk Dönem İslam Mezhepleri**. çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Fıglalı, Ethem Ruhi.:** “Hâricîler”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Göksu, Abdurrahman.:** “Abdûlmelik b. Mervan Dönemi Mezhep Hareketleri.” Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Gaziz, Akhmetov:** İbn Hazm’ın Mezhepler Tarihindeki Yeri ve el-Fisal Adlı Eserinde Mezhepleri Ele Alış Yöntemi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Gömbeyaz, Kadir.:** “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”. **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 14/2 (Haziran 2005), 147-160.
- Güler, Zekeriya.:** “Endülüs’te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm”. **İSTEM** 14 (Aralık 2009), 170.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260803>
- Güngör, Mevlüt.:** “Fethü’l-Kadîr”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 12/462-463. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Gürbüzer, İbrahim.:** “İbn Hazm”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 20/56-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Hazm, İbn.:** **Güvercin Gerdanlığı**. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 1995.
- Hazm, İbn.:** **et-Takrîb li-Haddi’l-Mantık ve’l-Medhal ileyhi bi’l-Elfâzi’l-Âmmiyyeti ve’l-Emsileti’l-Fıkhiyye**. çev. İbrahim Çapak İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

- Hazm, İbn.:** **el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi**, çev. Halil İbrahim Bulut. II. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım. 2017.
- Kaya, Mahmut.:** “İşrâkıyye”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 23/435-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kubat, Mehmet.:** “73 Fırka Hadisi’ni Yeniden Düşünmek”. **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 3/2 (2012), 9-45.
https://isamveri.org/pdfdrg/D03583/2012_3_2/2012_3_2_KUBATM.pdf
- Kutlu, Sönmez.:** “Mürcie”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez.:** **İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler: Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi**. Ankara: Kitabiyat Avrasya Yayınları, 2002.
- Kutlu, Sönmez.:** **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4.Basım.2018.
- Kutlu, Sönmez.:** “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”. **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002/I, 168-210
<https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/42071>
- Kutlu, Sönmez.:** **Mezhepler Tarihine Giriş**. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi. 3.Basım, 2013.

- Onat, Hasan-Kutlu, Sönmez.:** **İslam Mezhepleri Tarihi'ne Giriş.** İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı. ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Özervarlı, M.Sait.:** “İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullah”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** 21/240-242. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özdemir, Mehmet.:** “İbn Hazm’ın Yaşadığı Endülüs”. Uluslar Arası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu. Bursa, 26-28 Ekim 2007, 31.
- Özdemir, Mehmet.:** **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih.** Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Özdemir, Mehmet.:** “Hakem II”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** 15/174-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet.:** “Endülüs”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Rençber, Fevzi.:** “Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi”. **e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi** 10/1 (Haziran 2017), 259.
- Sayar, Süleyman.:** “Dinler Tarihçisi Olarak İbn Hazm Genel Bir Bakış”. **Milel ve Nihal** 6/3 (Eylül 2009), 41-79.
- Sarıkaya, Saffet.:** **İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler** (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013) 124.
- Sarıçam, İbrahim.:** “Emevî Hâşimi İlişkileri”. **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** /39, 1 (Haziran 1999).

- Topaloğlu, Bekir.:** “Fırka”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 13/35. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Türcan, Galip.:** “İbn Hazm’a Göre Ehl-i Sünnet Kavramının İçeriği”. **Milel ve Nihal** 6/3 (Eylül 2009).
- Türker, Yusuf.:** “İbn Hazm’ın ‘et-Tevkîf Alâ Şârii’n-Necât Bi İhtisârî’t-Tarîk”. **Diyanet İlmi Dergi** 50/4 (Aralık 2014), 119-132.
- Uzun, Âdem Sezgin.:** “İbn Hazm’ın Gulât Anlayışı ve Gâlî Fırkalar.” İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ümit, Mehmet(ed.)** **Mezhepler Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru**. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Üzüm, İlyas.:** “Sıffîn Savaşı”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 37/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Üzüm, İlyas.:** “Mezhep”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 29/526-532. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Varol, M. Bahaüddin.:** “Endülüs’te Coğrafya ve Coğrafyacılar”. **İSTEM** / 14 (December 2009): 61-77.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/260823>
- Yavuz, Yusuf Şevki.:** “el-Fasl”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 12/462-463. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki.:** “Ehl-i Sünnet”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. 10/525-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Şehristani, Ebü'l- el-Milel ve'n-Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefi Feth.: **Sistemler Tarihi).** trc. Mustafa Öz. 2. Basım. Litera Yayıncılık, 2011.

Watt, W. İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri. çev. Ethem Ruhi **Montgomery.:** Fıglalı. Ankara: Sarkaç Yayınları. 4. Basım, 2012.

